

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Факультет лінгвістики та соціальних комунікацій
Кафедра філософії

ДОПУСТИТИ ДО ЗАХИСТУ
Завідувач кафедри філософії
_____ Л. Г. Дротянко
« ____ » _____ 2021 р

КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
(Пояснювальна записка)
здобувача вищої освіти ОС «магістр»
за спеціальністю 033 «Філософія»

на тему:

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ПРИНЦИП КОМУНІКАТИВНОЇ УСПІШНОСТІ В
ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

Здобувач:	Панков Денис Вадимович
Керівник:	к. філос. н., доц. Сідоркіна О. М.
Нормоконтролер:	к. філос. н. Клешня Г. М.

Київ 2021

НАЦІОНАЛЬНИЙ АВІАЦІЙНИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Факультет лінгвістики і соціальних комунікацій
Кафедра філософії
Спеціальність – 033 «Філософія»

ЗАТВЕРДЖУЮ

Завідувач кафедри філософії

Л. Г. Дротянко

« ____ » _____ 2021 р.

ЗАВДАННЯ

на виконання кваліфікаційної роботи
Панков Денис Вадимович

1. Тема кваліфікаційної роботи «Толерантність як принцип комунікативної успішності в економічній сфері» затверджена наказом ректора від «12» липня 2021 р. № 1109/ст.

2. Термін виконання роботи: з 13.10.2021 р. до 31.12.2021 р.

3. Вихідні дані до роботи:

Кваліфікаційна робота виконується на матеріалах соціофілософських досліджень, в яких досліджувався феномен толерантності, як принципу успішності в економічній сфері, його характеристики; культурофілософських розвідок; даних з відкритих джерел.

Об'єкт дослідження – толерантність як суспільний феномен.

Предмет дослідження – принципи комунікативної успішності при виявленні толерантності в економічній сфері.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у здійсненні соціально-філософського осмислення толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері.

4. Зміст пояснювальної записки: Вступ. Розділ I. Теоретико-методологічні основи дослідження толерантності як комунікативного принципу. Розділ 2. Комунікативний вимір толерантності в економічній сфері в умовах сучасного інформаційного суспільства. Розділ 3. Толерантність як інваріантний принцип комунікації в економічній сфері. Висновки. Список використаних джерел.

5. Перелік обов'язкового ілюстративного матеріалу: презентаційний матеріал до захисту кваліфікаційної роботи.

6. Календарний план-графік

з/п	Завдання	Термін виконання	Відмітка про виконання
1.	Визначення та обґрунтування теми кваліфікаційної роботи	02.09.2021	
2.	Оформлення завдання на виконання кваліфікаційної роботи	08.09.2021	
3.	Визначення об'єкта, предмета, мети, завдань дослідження	15.09.2021	
4.	Підбір, опрацювання та вивчення літератури та джерел з теми дослідження	23.09.2021	
5.	Складання попереднього плану роботи. Узгодження з керівником	29.09.2021	
6.	Написання основної частини, вступу та висновків.	07.10.2021	
7.	Оформлення роботи та подання її на перше читання керівникові	10.11.2021	
8.	Опрацювання зауважень та виправлення недоліків	15.11.2021	
9.	Попередній захист кваліфікаційної роботи	10.12.2021	
10.	Проходження нормоконтролю	10.12.2021	
11.	Подання роботи на перевірку на плагіат	10.12.2021	
12.	Подання роботи на рецензування	13.12.2021	
13.	Подання остаточного варіанта на кафедру	20.12.2021	
14.	Захист роботи	24.12.2021	

7. Консультанти з окремих розділів

Розділ	Консультант (посада, П.І.Б.)	Дата, підпис	
		Завдання видав	Завдання прийняв

Дата видачі завдання: «02» вересня 2021 р.

Керівник кваліфікаційної роботи _____ О. М. Сідоркіна
(підпис керівника)

Завдання прийняв до виконання _____ Д. В. Панков

РЕФЕРАТ

Пояснювальна записка до кваліфікаційної роботи «Толерантність як принцип комунікативної успішності в економічній сфері»: 89 сторінок, 75 використаних джерел.

ТОЛЕРАНТНІСТЬ, КОМУНІКАТИВНА УСПІШНІСТЬ,
КОМУНІКАЦІЯ, ЕКОНОМІЧНА СФЕРА, ІНФОРМАЦІЙНЕ СУСПІЛЬСТВО,
РИНКОВА ЕКОНОМІКА

Об'єкт – толерантність як суспільний феномен.

Предмет – принципи комунікативної успішності при виявленні толерантності в економічній сфері.

Мета кваліфікаційної роботи полягає у здійсненні соціально-філософського осмислення толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері.

Методи дослідження: аналіз, синтез, індукція та дедукція, систематизація та узагальнення, компаративно-аксіологічний метод; використано також комплексний, системний та феноменологічний підходи; принцип об'єктивності, принцип єдності логічного та історичного, принцип соціокультурного детермінізму.

У роботі встановлено, що в окресленні феномена «толерантність» присутній гуманістичний фундамент – його основу складає ціннісне ставлення до інших людей; з'ясовано, що розвиток інформаційного суспільства окреслюється фундаментальними змінами в усіх сферах життєдіяльності людини; встановлено, що інформація стає важливою складовою ринкового механізму, коли в умовах культури інформаційного суспільства ринок розглядається як механізм комунікативного зв'язку між економічними суб'єктами; встановлено, що постіндустріальне суспільство, передбачає виникнення нової економіки, яка змінює парадигми людського розвитку, спрямованість на людину, на цінність її життя; з'ясовано, що вплив на удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства чинять: внутрішні устремління та цінності, що

визначають спрямованість активності людини; захопленість професією та своєю справою; усвідомлення важливості та потреби роботи; особистий розвиток та професійне зростання, почуття причетності; повага до поглядів та переконань ділового партнера; цікава робота.

Результати кваліфікаційної роботи рекомендується використовувати у навчальному процесі та підготовці фахівців відповідного напрямку.

ЗМІСТ

ВСТУП.....	8
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ПРИНЦИПУ	12
1.1. Толерантність як об'єкт філософського дослідження	12
1.2. Соціально-філософське осмислення толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері.....	23
Висновки до розділу I.....	32
РОЗДІЛ II. КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА.....	35
2.1. Ринок як механізм комунікативного зв'язку в культурі інформаційного суспільства.....	35
2.2. Гуманізація комунікативних принципів ринкової економіки як прояв толерантності.....	44
Висновки до розділу II.....	52
РОЗДІЛ III. ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ІНВАРІАНТНИЙ ПРИНЦИП КОМУНІКАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ.....	54
3.1. Людина економічна (Homo economicus) як суб'єкт комунікативної діяльності у культурі Нового часу.....	54
3.2. Удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства.....	74
Висновки до розділу III	77
ВИСНОВКИ	79
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	83

ВСТУП

Актуальність теми. Всі ми люди відрізняємося характерами, власними поглядами, моральними установками. Деколи ця різниця майже непомітна та неприципова – з такими людьми нам дещо легше віднайти спільну мову й достатньо вільно комунікувати. Але в окремих випадках така відмінність настільки вагома, що з метою забезпечення ефективного, мирного і ввічливого спілкування комунікатору та реципієнту потрібно виявляти толерантність як до точки зору, так і до вияву особистих рис партнера. А в умовах розширення кола комунікації в нашому розвиненому інформаційному світі, особливо, завдяки глобальній всесвітній мережі Інтернету, роль толерантності особистості сьогодні буде зростати ще динамічніше.

Оточуючий світ не тільки безперервно змінюється, розвивається у бік подальшої інформатизації та технізації, він, в той же час, урізноманітнюється, виставляючи перед кожною людиною вимогу оперативно пристосовуватися як до змін, так і до різноманітних явищ та проявів сучасної цивілізації і людини в ній. Тож, проблему толерантності людини як стосовно інших, несхожих на неї людей, так і до всього, що знаходиться у безпосередній близькості до неї і досить не завжди постає позитивним чи моральним, можна розглядати однією з концептуальних і найбільш важливою за ступенем значущості у філософській, соціологічній та психологічній науках.

Толерантність є індивідуальною рисою, яка є важливим компонентом гуманістичної направленості особистості та окреслюється її ціннісним відношенням до оточуючих її людей. Вона розглядається як соціальна установка на конкретний тип ставлення, що відображаються в особистих діях та вчинках людини. Толерантність значить повагу, прийняття, позитивне ставлення та усвідомлення різних індивідуальних форм самовираження. Одночасно, толерантність виступає інтегративною рисою, яка передбачає те, що сформована толерантність має місце у різних життєвих ситуаціях та стосунках особистості з навколишнім світом.

Так, в умовах динамічного розвитку нашого суспільства, коли країна переживає трансформацію та перебудову в більшості сфер життєдіяльності, ставлення людей один до одного, їх вміння спілкуватися та домовлятися, будувати взаємовідносин на основі взаєморозуміння і взаємоповаги виступає важливою умовою мирного співіснування людей та розвитку всієї держави.

Очевидно також, що соціально-економічний розвиток держави значною мірою залежить від успішної організації культури переговорів, мистецтва знаходження компромісів, ефективної конкуренції між різними великим компаніями, підприємствами малого та середнього бізнесу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Дослідженням питання толерантності як принципу комунікативної успішності в суспільстві займалися Н. В. Захарчук, Л. Канішевська, С.А. Колот, Л. В. Литвинова, А. М. Михненко, В. П. Москалець, Р. І. Олексенко, О.Б. Самохвалов, О. В. Соснін, Я. В. Чаплак, Г. В. Чуйко та інші [1-55]. Важливим для розкриття даної теми є дослідження, присвячені різним аспектам формування свідомості, наукового дискурсу, комунікативних процесів у сучасному інформаційному суспільстві: особливостям діалогу культур в інформаційному просторі [56;57;58;67], проблемам сутнісного виміру сучасної соціальної людини [71], обґрунтуванню сучасних соціокультурних практик [76], соціально-філософським аспектам комунікацій в умовах сучасного суспільства [59-62;72].

Актуальність даного питання зумовила вибір теми випускної кваліфікаційної роботи.

Зв'язок з науковими програмами, планами і темами. Підготовка і написання кваліфікаційної роботи здійснювалася в межах проходження науково-дослідної практики в Національному педагогічному університеті імені М. Драгоманова.

Мета і завдання. Мета роботи полягає у здійсненні соціально-філософського осмислення толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері.

Досягнення поставленої мети передбачає виконання наступних **завдань**:

- розглянути толерантність як об'єкт філософського дослідження;
- дослідити соціально-філософський зміст толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері;
- проаналізувати ринок як механізм комунікативного зв'язку в культурі інформаційного суспільства;
- з'ясувати особливості гуманізації комунікативних принципів ринкової економіки як прояв толерантності;
- запропонувати шляхи удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства.

Об'єктом дослідження роботи є толерантність як суспільний феномен.

Предметом роботи є принципи комунікативної успішності при виявленні толерантності в економічній сфері.

Методи дослідження: методи аналізу і синтезу, індукції та дедукції, систематизації та узагальнення, компаративно-аксіологічний метод; було використано також комплексний, системний та феноменологічний підходи; принцип об'єктивності, принцип єдності логічного та історичного, принцип соціокультурного детермінізму, діалектичний підхід.

Наукова новизна кваліфікаційної роботи полягає у тому, що у ній:

Проведено соціально-філософське осмислення толерантності як комунікативного принципу в економічній сфері;

Здійснено аналіз толерантності як комунікативного принципу в економічній сфері сучасного суспільства та запропоновані шляхи удосконалення його реалізації.

Методологічна база дослідження зумовлена метою та завданнями випускної кваліфікаційної роботи й відповідає цілісному підходові до вирішення сформульованої проблеми. В основу методології дослідження покладено наукові принципи об'єктивності і системності.

Практичне значення одержаних результатів. Основні положення кваліфікаційної роботи можуть бути використані для написання курсових та кваліфікаційних робіт, під час підготовки лекцій, практичних занять,

навчально-методичних комплексів до курсів дисциплін філософського циклу: «Філософія соціальних трансформацій», «Філософія психології комунікації», «Медіафілософія», «Методологія прикладних досліджень» та інші.

Особистий внесок. Дипломна робота виконана самостійно. Всі основні результати дослідження належать авторові особисто.

Апробація результатів. Ключові положення кваліфікаційної роботи доповідалися на Науково-практичній міжуніверситетській конференції «Особливості комунікативних процесів у соціальних практиках глобалізованого світу» (26 жовтня 2021 р.) та Всеукраїнських «філософських читань» «Екологічний імператив сучасності у системи людина-природа» (16 листопада 2021 р.).

Публікації. Результати кваліфікаційної роботи оприлюднені в публікації: Панков Д. В., Сідоркіна О.М. Гуманізація комунікативних принципів ринкової економіки як прояв толерантності // Матеріали науково-практичної міжуніверситетської конференції «Особливості комунікативних процесів у соціальних практиках глобалізованого світу». – К.: НАУ, 2021. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/9112>

Структура кваліфікаційної роботи обумовлена поставленою метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів з підрозділами, висновків, списку використаних джерел. Список використаних джерел налічує 75 найменувань. Загальний обсяг роботи – 89 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖЕННЯ ТОЛЕРАНТНОСТІ ЯК КОМУНІКАТИВНОГО ПРИНЦИПУ

1.1. Толерантність як об'єкт філософського дослідження

Вивчення філософських робіт дає змогу стверджувати, що феномен «толерантність» досліджувався багатьма філософськими напрямками як збереження людського в людині (М. Бердяєв, А. Камю, Ж.-П. Сартр, К. Ясперс); критерій міжособистісних і міжгрупових стосунків (В. Малахов); показник світоглядної свідомості, що спроможна проводити рефлексію над своїми поглядами (В. Пісоцький, Ю. Іщенко); якість культури суспільства (М. Мчедлов, Л. Скворцов); збереження рівноваги (М. Уолцер); «моральна доброчинність» людини (Р. Валітова); рефлексія «чужого» (В. Франкл); розподіл аналізованого феномену на два види: толерантність як чеснота і толерантність як право (С. Крісті); принцип діалогу (В. Бахтін); поглиблення індивідуального досвіду та критичне спілкування (В. Лекторський) [28, с. 38].

Проблема толерантності знайшла висвітлення в соціології (Е. Дюркгейм, Г. Зиммель, О. Конт, С. Оксамитна, Дж. Тернер, О. Швачко).

Аналіз соціологічних досліджень дає змогу підсумувати, що феномен «толерантність» розглядається у формі загальнолюдської цінності; особистісної риси; відношення у стосунках, правилах співжиття.

У статті 1 Декларації принципів толерантності ведеться мова про те, що толерантність формується в умовах сприяння знань, прозорості, відкритості, спілкування та свободи поглядів й переконань, а тому формує можливість для досягнення миру, передбачає перехід від культури війни до культури миру.

Як бачимо, в цій Декларації наводиться достатньо фундаментальне і різноаспектне тлумачення толерантності: вона значить «повагу, прийняття і

правильне розуміння багатого різноманіття культур нашого світу, наших форм самовираження і способів вияву людської індивідуальності.

Розглядаючи толерантність як обов'язок сприяти утвердженню прав людини, плюралізму, демократії та правопорядку, Декларація наголошує на відмові від догматизму і абсолютизму, утвердження норм, закріплених у міжнародно-правових актах у галузі прав людини.

Вияв толерантності, який співзвучний повазі прав людини, не означає терплячого ставлення до соціальної несправедливості, відмови від своїх або поступки чужим переконанням. Це означає, що кожен вільний дотримуватися своїх переконань і визнає таке ж право за іншими визнання того, що люди за своєю природою розрізняються за виглядом, становищем, мовою, поведінкою й цінностями і володіють правом жити у мирі та зберігати свою індивідуальність, що погляди однієї людини не можуть бути нав'язані іншим» [21].

У словнику західної соціології толерантність тлумачиться як терпимість до інакшого способу життя, поведінки, традицій, поглядів, вірувань. Її антиподами вважаються авторитаризм і тоталітаризм з їх ідейним «абсолютизмом», вірою у володіння вищою і незаперечною істиною та єдиним рецептом досягнення добробуту, щастя, і комфортного життя [44, с. 350].

У словнику іншомовних слів наводиться наступне визначення толерантності: «tolerantia (лат.) – терпимість, терпіння, стійкість, поблажливість до чого-небудь, здатність переносити несприятливі впливи» [43].

У філософському енциклопедичному словнику толерантністю (від лат. tolerantia – терпимість) «позначають доброзичливе або принаймні стримане ставлення до індивідуальних та групових відмінностей (релігійних, етнічних, культурних, цивілізаційних) [52].

Сучасні українські філософи, соціологи, політологи, політичні та громадські діячі на перше місце ставлять проблеми терпимості та розуміння усіх точок зору на сучасну ситуацію. На цьому тлі найбільш актуалізувалося поняття «толерантність». Найдемократичніше вирішення ймовірних суперечок та конфліктів можливе в умовах звернення до суспільного миру, суспільної

злагоди, до толерантного ставлення людей одне до одного та розгляду його як фундаменту примирення ворогуючих сторін у конфліктних питаннях без використання сили і насильницьких дій.

В скарбниці української мови термін «толерантність» дещо новий і єдиного визначення його поки ще не існує. Для того, аби ліпше зрозуміти історію походження цього поняття необхідно ознайомитися із його значенням в різних мовах [21, с. 25]:

– tolerancia (іспан.) – спроможність визнавати відмінність від своїх ідей та міркувань;

– tolerance (франц.) – ставлення, в процесі якого людина усвідомлює, що інші особи мають право на власну думку і можуть діяти по-іншому, ніж вона сама;

– tolerance (англ.) – готовність та здатність бути терплячим;

– kuan rong (китайська) – виступати милосердним у ставленні до інших;

– tasamul' (араб.) – прощення, милосердя, терпіння, доброзичливе ставлення до інших;

– терпіння – спроможність стійко, без нарікань переживати фізичні чи моральні страждання тощо. Здатність спокійно та тривалий час витримувати щось неприємне тощо.

У словниках поняття толерантність зазвичай розглядається як синонім «терпимості» з посиланням на те, що поняття «толерантність» похідне (від лат. *Tolerantia*, що значить терпимість) [49].

У наукових працях досить часто стверджується, що дефініція «толерантність» з самого початку походить від медицини (толерантність організму до дії лікарських препаратів), але й суспільні науки, приміром, психологія, намагаючись пристосувати цей термін до власного категоріального апарату, певною мірою засвоїли визначення феномену толерантності, наближене до медичного. Так у психологічному словнику зазначається, що толерантність – це відсутність, зменшення реагування на конкретний

несприятливий чинок внаслідок зменшення чутливості до його впливу, іншими словами, тут закладено визначення толерантності як адаптації.

Науковиця О. Клепцова розглядає толерантність як «властивість особистості, яка актуалізується в ситуаціях розбіжності поглядів, думок, оцінок, вірувань, поведінки людей і виявляється у зниженні сенситивності до об'єкту за рахунок залучення механізмів терпіння (витримка, самовладання, самоконтроль)» [29, с. 15]. Толерантне відношення до іншого дає змогу витримати його таким, яким він насправді є, за рахунок прояву самоконтролю, усвідомлення тощо, що інша особа має право по-іншому жити, міркувати, чинити у своїх власних інтересах.

Аналізуючи толерантність як ставлення, С. Бондирєва та Д. Колесов стверджують, що таке ставлення є комплексом особистих, усвідомлених чи неусвідомлених зв'язків особи з різними факторами об'єктивної реальності, наповненими оцінками вказаних факторів. В той же час, ставлення визначає активний погляд особи, що окреслює характер її конкретних вчинків, напрям її діяльності. Тож, ставлення може розглядатися як позитивне, негативне чи зовсім байдуже. Толерантність особи може бути об'єктивною і суб'єктивною, виправданою чи не виправданою, справедливою чи несправедливою.

С. Бондирєва, Д. Колесов вказують, що в ієрархії ставлення один до одного толерантність та інтолерантність мають значення базисних. Толерантність формує довіру, спроможність до компромісу та співробітництва, а також щасті, радості, комунікабельність, доброзичливість. Інтолерантність як ставлення формує негативізм чи неприязнь, а також негативні емоції – гнів, сум, досаду. У загальному визначення толерантність – це відсутність (негативної реакції особи в тих випадках, коли вона можлива й очікувана зовнішнім реципієнтом [10, с. 12].

З філософської точки зору, толерантність – це терплячість до інакших поглядів, міркувань, звичок, традицій. Вона є важливою умовою стосовно характерних рис різних народів і релігій, ознакою впевненості в собі,

правильності своїх думок, виявленням прозорості та відкритості для всіх ідейних векторів [23, с. 74].

З точки зору В. Лекторського, поняття «толерантність» безпосередньо пов'язане з розширенням та поглибленням індивідуального досвіду особистості й критичного діалогу, за допомогою якого особа не тільки самоідентифікується, а й здатна трансформуватися, розвиватися, адже на базі систематичної комунікації вона будує діалог не лише з іншими, а й сама із собою. Автор пропонує чотири підходи до визначення толерантності:

1) толерантність як байдужість (присутність міркувань, істинність яких в жодному випадку не може бути доведена) – релігійні погляди, духовні цінності різних народів, традиції, переконання тощо;

2) толерантність як нездатність до взаєморозуміння (обмежує вияв терплячості пошаною до іншої людини, яку одночасно зрозуміти неможливо, а також з якою неможливо спілкуватися);

3) толерантність як поблажливість (привілейоване у розумінні особи становище власної культури, тому всі інші оцінюються як слабкіші: їх можливо стерпіти, але разом з тим зневажати);

4) терплячість як поглиблення свого досвіду й критичний діалог – дозволяє не тільки поважати чужу точку зору, а й змінювати свою під час ведення критичного діалогу [31, с. 15].

З точки зору М. Бубера, толерантність складає основу діалогу між «Я» і «Ти», під час якого здійснюється контакт у взаємовідносинах, поглядах і можливостях [12]. Ось тому ця дефініція тісно пов'язана з комунікативними процесами в міжособистісних взаємовідносинах людей.

Таким чином, з погляду психологів толерантність – це спроможність особи при розходженні міркувань, оцінних суджень, поведінки, тощо керувати зменшенням чутливості до об'єкта за допомогою механізмів терпіння (стриманість, терплячість, самоконтроль), прислуховування до позиції іншого (співпраця, взаємодія, компроміс).

На їх погляд, комунікативний аспект спілкування означає обмін даними між співрозмовниками, які комунікують. Інформація під час спілкування не тільки транслюється від одного суб'єкта до іншого, а й формує спільність таких людей. Це є підтвердженням того, що в психології виділено вербальну (мовну) і невербальну комунікацію, зміст якої, на думку Е. Леонтьєвої й Г. Петрової, передбачає живе й актуалізованій реалізації соціальної дійсності, її демонстрації [47, с. 60].

Цінною для розуміння феномену «толерантність» є класифікація проблемної толерантності (за С. Бондирєвою, Д. Колесовим). Ці дослідники наголошують на тому, що в умовах відсутності причин для негативної реакції толерантність виступає невимушеною, не дивлячись позитивні умови для її існування, залишається достатньо проблемною. Вони виокремлюють наступні види проблемної толерантності: 1) толерантність підкорення; 2) толерантність вигоди – це прояв толерантності ідеї (особа до відповідного часу терпить невідповідну для себе поведінку того, кого він прагне ввести в оману власною надуманою терпимістю; 3) толерантність вихованості (прояв її – це один із способів особистісного самоствердження; 4) конструктивна толерантність – це один із проявів толерантності вигоди.

Дійсна толерантність гармонійна: вона базується як на свідомих установках, так і на неусвідомленій інтуїтивній доброзичливості. Толерантність не буде дійсною, якщо вона не має інтуїтивної бази, спирається на зміст свідомості, легко виражається в декларативний гуманізм [10, с. 11].

Дослідник Г. Балл запропонував наступні діалогічні універсалії (принцип розбудови діалогу): 1) повага до партнера, його рис; 2) прийняття партнера таким, яким він насправді є, спрямування на його найвищі досягнення (дійсні та потенційні), на перспективу, яка відкривається перед ним; 3) повага партнера до самого себе; 4) додержання сторонами діалогу принципу згоди, реалізація якого потребує від партнерів гнучкості і спроможності до структурування свого внутрішнього світу; 5) актуалізація і організація діалогу (принцип толерантності, який передбачає загальногуманістичні настанови, усвідомлення

складності та суперечливості сучасного світу) [3, с. 33]. Тож, з метою виховання толерантності актуальним є діалог, партнерство у взаємовідносинах.

Так, толерантність означає культуру спілкування та прийняття і розуміння іншого; взаємсприйняття та співпереживання; толерантне мислення як фундамент пізнання індивідуальності особи, її потреб, поглядів, переконань, цінностей і різних форм виявлення під час спілкування, що дають змогу виховувати особистісні якості людини, перетворюючи їх у сторону співчутливості, взаємодопомоги, партнерства.

Вивчення сучасних філософських, соціологічних та педагогічних робіт дає змогу дійти висновку, що феномен «толерантність» розглядається як ціннісне ставлення до людей, до самого себе, що передбачає доброзичливе ставлення, терплячість по відношенню до інших людей, повагу до інших людей.

О. А. Рівчаченко стверджує, що толерантність – це, в першу чергу, моральна якість людини, що окреслює ставлення до інтересів, цінностей, переконань, традицій, звичок, поведінки інших людей, включає повагу до інших людей, а також прагненні досягнути взаєморозуміння та узгодження полярних інтересів, думок, підходів [41, с. 138].

Г. В. Гладуш, розглядаючи толерантність як соціальну установку і, одночасно, концентруючись на ціннісному аспекті феномену толерантності, яка науковцями «здебільшого розглядається, як така якість стосунків між людьми, що характеризується настановою не тільки розуміти й допускати, але й певною мірою приймати відмінності іншого, зокрема його зовнішність, висловлювання, вподобання, особливості поведінки як такі, що мають право на існування і повагу за умови, якщо вони не шкодять самій ідеї толерантності, особистій та суспільній свободі іншого, не зачіпають гідності й прав людини [17, с. 243].

С.О. Колот вважає, що прояв толерантності опосередковується «ціннісними орієнтаціями, які визначають життєві цілі людини і повністю залежать від цінностей соціальної спільності, з якою себе ідентифікує особа». Настільки, що, «чим більший вплив на формування індивідуальних ціннісних

орієнтацій надають етнокультурні та міжкультурні цінності, тим більшою мірою людина готова до формування толерантності на основі загальнолюдських цінностей» [30, с. 71].

Найкоротшим, але одним з найліпших, на наш погляд, є тлумачення толерантності, наведене Е. А. Панасенко: «толерантність передбачає готовність сприймати інших такими, якими вони є, та взаємодіяти з ними на основі згоди» [37, с. 135].

С. П. Яланська пропонує визначення вказаного терміну, розглядаючи толерантність як «доброзичливе та терпиме ставлення до оточуючих і навколишніх подій, що не порушує прав людини й не завдає шкоди навколишньому середовищу», яке більшою мірою доповнює попереднє [54, с. 103].

Отже, толерантність – це щира, дійсна терпимість, особлива психологічна установка, що спрямована на шанобливе сприйняття відмінної від своєї етнічної чи релігійної самобутності, інших традицій, культур, звичаїв, поведінки, способу життя, моральних поглядів, світоглядних переконань і міркувань, виявів особистої індивідуальності як гідних поваги. Толерантність пов'язана з ходом внутрішнього переборення чи зниження нетерпимості та неприйняття того, що є відмінним від нас на рівні менталітету, з вольовими зусиллями стосовно ослаблення реакції на певний несприятливий чинник в міжрелігійних, міжнаціональних та міжособистісних стосунках і прагненням до взаєморозуміння [51, с. 36].

Науковці пропонують розглядати 4 моделі толерантності, сформовані різноманітними філософськими напрямками: 1) «толерантність як байдужість» – різні культури мають право на існування та на свою думку, яка не суперечить постулатам цивілізованості; 2) «толерантність як неможливість взаєморозуміння» – обмежує вияв терпимості повагою до іншої культури, хоча зрозуміти її буде практично неможливо, як і взаємодіяти з нею, адже така культура має місце нібито в іншому вимірі; 3) «толерантність як поблажливість» – між різними культурами із власними системами цінностей і

розумінням світу має місце постійна конкуренція, інші культури більш розвинутою розглядаються як значно слабші, але ставлення до них є поблажливим, терплячим та доброзичливим; 4) «терпимість як розширення власного досвіду і критичний діалог» дає змогу зрозуміти і поважати іншу несхожу позицію, поглиблюючи свій життєвий досвід, як таку, що може існувати та відповідне значення не тільки для конфронтації, проте й для розв'язання власних проблем [51, с. 38].

Частково підводячи підсумки, зауважимо, що внаслідок проведеного аналізу змісту різних тлумачень толерантності, їх варто умовно розділити на 3 відносно різні групи: 1) толерантність розглядається як моральна риса людини, тобто звертається увага на морально-етичний бік цього феномену; 2) толерантність входить до системи цінностей людини та передбачає її повагу до життєвих цінностей іншої людини; 3) наголошується на важливій ролі толерантності у забезпеченні продуктивної взаємодії людей в міжособистісних стосунках та забезпеченні взаєморозуміння у вирішенні різноманітних завдань. В цей же час, підходи до тлумачення толерантності, запропоновані дослідниками, як правило поєднують різні її розуміння, очевидно, враховуючи системний і складний характер вказаного феномену [51, с. 39].

Дослідники називають критеріями толерантності особистісну відповідальність, емпатію та продуктивну взаємодію з оточуючими і навколишнім середовищем. Тоді як показниками досягнення та вияву толерантності, на їх погляд, є: визнання багатоманітності поглядів, життєвих позицій, цінностей інших людей; терпимість до людей і довколишніх подій, які не порушують прав людини та не спричиняють шкоди навколишньому середовищу; готовність прийти на допомогу; інші науковці виокремлюють наступні показники загальної толерантності людини: рівноправність; взаємоповага, доброзичливість і терпимість по відношенню до представників різних груп; однакові можливості для участі в політичному житті усіх громадян; збереження та розвиток культурних надбань, мов національних

меншин; можливість наслідувати їх традиції; релігійна свобода; співпраця у розв'язанні спільних проблем [1, с. 7].

Тож, толерантність ділиться на наступні типи: 1) гендерна толерантність (до особи іншої статі); 2) вікова (до «недоліків» людини, пов'язаних з її віком); 3) освітня (рівень освіти не є основним чинником у побуті); 4) міжнаціональна; 5) расова; 6) релігійна; 7) географічна (до мешканців невеликих містечок та сіл); 8) міжкласова; 9) фізіологічна (до хворих людей); 10) політична (до представників конкретних партій); 11) сексуально направлена (до людей з нетрадиційною сексуальною орієнтацією); 12) маргінальна (до осіб без постійного місця проживання, бідних та знедолених людей, наркоманів, ув'язнених). Водночас, головними видами толерантності являється політична (до політичних опонентів), релігійна (до всіх релігій), економічна (до конкуруючих економічних інтересів) та правова (до правових суб'єктів) толерантність [51, с. 40].

Вияви толерантності (які, хоча й уникаючи алюзій, можна було б вважати «слабкими»), в основі яких лежить внутрішнє неприйняття Іншого (і які поєднує неприйняття тиску на іншу особу, стосунків з погляду сили), також вирізняються рівнем дійсної толерантності. Ми б розділили їх на 3 групи: 1) неприйняття Іншого, проте *повага* до нього, його права на інакшість та свободу обирати власний спосіб життя та життєві установки; 2) *бажання змиритися* з «інакшістю» Іншого, не звертаючи уваги на відмінності, зокрема, відокремити об'єкт толерантності від його часто не схвалюваних суспільством вчинків, але, враховуючи відмінності у спілкуванні та організації спільної діяльності; 3) *подавити незгоду* з людиною внаслідок її несхожості на суб'єкта толерантності для досягнення порозуміння та забезпечення взаємодії для оптимального розв'язання спільної проблеми. Зауважимо також, що, якщо прийняття здатне перерости в дружні взаємовідносини з людиною, то неприйняття Іншого межує з інтолерантністю до нього, але, не стає нею, поки ми цього не проявимо, – тоді Інший може з великою вірогідністю стати ворогом [45, с. 41].

Зважаючи на те, що феномен толерантності вивчається різними науками, і велику кількість визначень поняття, яка ще зростає з часом, слід визнати як його неоднозначність і залежність не тільки від певної науки, проте й ситуації суспільного розвитку, та складний, системний характер, так і розуміння дослідниками важливості вказаного феномену для існування і розвитку суспільства загалом.

Отже, толерантність – це індивідуальна характеристика людини, яка відображається у доброзичливому та неупередженому ставленні до інших людей, які можуть мати відмінності за будь-якими рисами, як до рівних у всьому, які володіють правом на свою індивідуальну систему життєвих цінностей і особистий світогляд та свободу обрати власний спосіб життя і не чинять моральної шкоди іншій людині, природі, суспільству чи цивілізації.

Виступаючи багатограним терміном, яке на нинішньому етапі суспільного розвитку визначає багатоманітність стосунків людей, толерантність вивчають та досліджують багато науковців. Кожен з них пропонує розглядати це поняття на фоні різних аспектів її впливу на відповідну сторону суспільних відносин. Але, як видно, вказані тлумачення не є суперечливими, а тільки поглиблюють та уточнюють все різноманіття вказаного феномену. Іншими словами, це конкретний принцип та передумова успішних та ефективних соціальних відносин, яка не лише впливає на забезпечення миру та взаєморозуміння в ході співпраці, а й забезпечує і гарантує повагу до всього, що є відмінним від звичного та традиційного [21, с. 25].

До того ж, виділяють наступні види толерантності. Виділяють два підходи до тлумачення толерантності: так звані «негативна толерантність» і «позитивна толерантність». «Негативна толерантність» передбачає ігнорування того, що нам не подобається або є для нас не звичним для нас. «Позитивна толерантність» є категорією пов'язаною з самореалізацією і самовдосконаленням особи, і займає значно вищий рівень цивілізаційного розвитку. «Позитивна толерантність» передбачає не просто терпимість, проте

намагання усвідомити, дослідити світ іншої особи. І це є шлях до внутрішнього збагачення [21, с. 26].

Об'єкт толерантності загалом мовленнєвому процесі трансформується в суб'єкт спілкування. З чого видно, що толерантність мотивує до комунікації, а рівень спілкування окреслює вид і рівень сформованості толерантності.

Толерантність як принцип комунікативної успішності передбачає співпрацю представників різних світоглядів, стилів життя у міжцивілізаційному діалозі культур, пошуках взаєморозуміння, новітніх методів комунікації.

Вказаний феномен визначається виявом свідомого, усвідомленого й відповідального вибору людини, її індивідуальної позиції й активності стосовно побудови відповідного ставлення в процесі спілкування з іншими людьми, має характеристику складного, багатоаспектного й багатокомпонентного особистісного явища, в основі якої лежить специфічний діалоговий метод міжособистісної співпраці, сформованої спонтанно або ціленаправлено в створених умовах навчання, виховання й розвитку на засадах співпраці [23, с. 76].

Отже, толерантність – це, в першу чергу, активна позиція, яка складається на базі визнання прав та основних свобод людини, і передбачає повагу, сприйняття та розуміння величезного різноманіття культур нашої цивілізації, форм самовираження та самовиявлення людської особистості.

1.2. Соціально-філософське осмислення толерантності як принципу комунікативної успішності в економічній сфері

Соціально-економічні та політичні трансформації, які проходять в нашій державі, обумовили зіткнення ідеологій, суперечності, конфлікти, зміни у свідомості та поведінці людей та суспільстві, загалом, у вимогах, які ставилися суспільством до сучасного українця.

Сьогодні міжнародне співтовариство зрозуміло важливість толерантності як важливої норми у міждержавних, міжнаціональних та міжособистісних відносинах.

Взаєморозуміння між людьми, народами, взаємопроникнення різноманітних культур, повага до звичаїв і традицій інших націй, усвідомлене допущення інших поглядів на одне і те ж явище, різноманітність поглядів, думок та оцінок – ось те, чому потрібно навчитися всім людям [25, с. 117].

Толерантність виступає одним із компонентів успішного діалогу, міжособистісних та міжгрупових стосунків, соціального пізнання, професійного становлення особи.

Соціально-практичний контексті комунікації проявляється не лише у становленні індивідуального, але й групового, колективного суб'єкта діяльності.

Під час спілкування досягається потрібна організація та узгодженість дій людей, реалізується їх ефективна, емоційна та вольова співпраця, формується однаковість чуттєвих поглядів, думок, досягаються взаєморозуміння й узгодженість дій, що окреслюють групову та колективну діяльність.

Більшість науковців розглядають структуру спілкування через виокремлення у ньому 3 взаємопов'язаних компонентів: комунікативної, інтерактивної та перцептивної. Ці елементи виступають одночасно функціями спілкування: комунікативна (обмін даними між людьми), інтерактивна (взаємодія між людьми), перцептивна (сприйняття один одного партнерами по діалогу та формування на цій базі взаєморозуміння).

Комунікативний елемент спілкування передбачає виявлення характерних особливостей інформаційного процесу між людьми як активними суб'єктами, враховуючи відносини між партнерами, їх цілями та намірами. Все це викликає не просто рух інформації, але й збагачення знань, поглядів та думок, якими обмінюються люди [25, с. 118].

Толерантне ставлення до іншої людини передбачає визнання і розуміння того, що вона наділена правом бути іншою, відмінною, зі своїми власними

поглядами, цінностями, переконаннями, поведінкою, культурою, відмову від силового нав'язування поглядів, наскільки б вірними та позитивними такі ідеї не були.

Зауважимо, що готовність людини до ефективного міжособистісного діалогу – це складний багатоелементний процес, який означає одночасний розвиток психіки людини в кількох взаємопов'язаних векторах.

Основне в ньому – формування гуманістичної комунікативної основи особистості, яке значить досягнення такого відображення будь-якої людини, відношення до неї та її поведінки, коли вона розглядається як найвища соціальна цінність.

З'ясовано, що толерантність як принцип комунікативної успішності, проявляється особою під час його відносин з довколишнім світом, є одним із видів толерантності. Сформована у людини толерантність дозволяє їй легко вступати в діалог, виступає ключовою умовою повноцінної та ефективної комунікації. Власне, розуміння того, що інший суб'єкт – «інакший», яке виявляється в заінтересованому і толерантному відношенні до нього, зменшує агресивність, обумовлює інтерес до його духовного світу, ставлення до нього як до рівноправної особи та сприяє досягненню взаєморозуміння у комунікації [25, с. 119].

Толерантність як принцип комунікативної успішності проявляється у вмінні відшукати спільну мову з різними людьми у різноманітних життєвих та ділових ситуаціях, спроможності знаходити особистий підхід до них, стримувати себе у стосунках з людьми та терпимості.

Отже, дослідження нинішніх поглядів на толерантність засвідчив, що це – стійка риса особистості, за рахунок якої реалізується особливий тип взаємодії особи з іншими людьми, що базується на наявності у свідомості суб'єкта успішного, особистісно-важливого зразка безконфліктної комунікативної поведінки та переважаючої направленості свідомості на її реалізацію.

Вищевказане дає змогу зробити такий висновок: безконфліктна комунікативна поведінка, толерантність до інших передбачає толерантність до

самого себе, позитивну самооцінку, почуття власної гідності, розуміння і сприйняття своїх можливостей, здібностей та особистісних рис, толерантність у ставленні один до одного. Толерантна комунікація визначається неконфліктною толерантною поведінкою, конструктивним методом розв'язування конфліктних ситуацій, відсутністю приниження іншої людини та збереженням власної гідності, неагресивною формою висловлення своїх негативних почуттів та поглядів, застосування у діалозі висловлювань, які роблять акт комунікації більш безпосереднім, вільним від претензій до іншого [25, с. 120].

Ознайомившись із працями відомих філософів стосовно проблем мирного співіснування та співпраці людей, ми пропонуємо у залежності від об'єкта дослідження визначити такі підходи до питання толерантності як комунікативного принципу [22]: *діалогічний* (М. Бахтін, В. Біблер, В. Саф'янов та ін.) [5; 6; 42], *комунікативний* (К. Апель, Ю. Хабермас, М. Хайдеггер, К. Ясперс та ін.) [48; 55], *динамічний* (Л. Буєва, М. Каган, О. Потєбня та ін.) [14; 26; 39] і *прагматичний* (П. Грайс, Дж. Остін, Дж. Серль та ін.) [18; 36].

Прибічники *діалогічного підходу* в центр уваги ставлять діалогічний характер співпраці, що дає змогу розглядати формування толерантного відношення як однієї з оптимальних умов для суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Тут детально видно діалоговий зміст культури як форми спілкування.

Величезну цінність у такому сенсі становлять дослідження російського філософа М. Бахтіна, засновника ідеї діалогу культур [5]. Виокремлюючи комунікативну інтенцію (установку на месидж) безпосередньою умовою появи діалогічних відносин, автор називає нереальність ефективної міжкультурної комунікативної співпраці за її відсутності. В той же час, філософ вивчає комунікацію зі сторони всіх її учасників, застосовуючи до акту комунікації слухача та розуміючи особистість співрозмовника як основну категорію філософії, що підіймає питання про взаєморозуміння між співрозмовниками, а через нього і терпимість та толерантне ставлення один до одного.

Продовжуючи вивчення проблеми «діалогу культур» у своїх працях, російський філософ В. Біблер наголошує, що мова повинна вестися не лише про

діалогічний характер комунікативної взаємодії, а про діалогічність самої істини, про розуміння іншої людини як взаєморозуміння «Я – ти», тобто особистостей, які є представниками різних культур, яким властиві різні поняття істини, краси, щастя та добра [6, с. 299]. Враховуючи це, на перший план під час підготовки до спілкування виходить формування толерантного ставлення до співрозмовників у діалозі.

Так само, В. Саф'янов розглядає важливим зв'язок комунікації та моралі. Моральний фактор у взаємодії окреслює вибір мотивів, цілей і засобів такої діяльності. Комунікація, на його думку, виступає формою існування людини, способом формування моралі, здійсненням міжособистісних відносин, інтерперсональним діалогом [42].

Виокремивши *комунікативний підхід у філософії*, ми керувалися тим, що його представниками комунікативна співпраця розглядається як універсальна характеристика процесу пізнання. Тож, комунікація характерна кожній людині, кожен прагне висловити власну думку і бути почутим, а тому чекає толерантного відношення до себе у відповідь. Виступаючи універсальною характеристикою буття людини, комунікація, а в результаті й толерантне ставлення, виступає запорукою свободи людини.

Представник вказаного підходу, німецький філософ Ю. Хабермас стверджує, що теоретична модель суспільства ґрунтується на теорії комунікативної дії: поява соціального порядку передбачає узгодження діяльності соціальних суб'єктів. За допомогою теорії комунікативної дії робиться спроба пояснити теорію раціоналізації суспільства, і вона виступає методом координації різноманітних видів діяльності та взаємовідносин людей у межах соціального цілого [48].

Отже, на наш погляд, комунікативний підхід у філософії вивчає умови успішної взаємодії людей. Основна увага переноситься на розроблення моделей соціального життя, що базується на комунікації в середовищі свободи, відповідальності й терпимості.

Представники *динамічного підходу* у філософії розглядають комунікацію як один із видів людської діяльності, як процес, де в основі культури – людина, творець і споживач культурних цінностей. На цьому рівні здійснюється не тільки формування толерантного ставлення до співрозмовника, проте й асиміляція учасниками елементів культури один одного, наслідком чого є відповідний інтегративний продукт, спільна культура.

М. Каган, визначаючи комунікацію як одну з 4 видів діяльності, стверджує, що людина входить у соціальне життя і «присвоює» конкретні комунікативні форми, окреслені певною культурою. Це і визначає комунікативну культуру: культура конкретна, тобто «багатогранно обумовлена особливостями культурного суб'єкта – історичними, етнічними, соціально-демографічними, вона, у свою чергу, обумовлює своєрідність форм спілкування за цими ж параметрами» [26, с. 140].

Виділення *прагматичного підходу* у філософській науці стало можливим за рахунок того, що мислителі, яких ми до нього включили, розглядають мову як засіб життєдіяльності людини, вербалізації людського досвіду, звертають увагу на прагматичні фактори її застосування, а толерантність розглядають як метод досягнення встановленої мети будь-якої взаємодії (П. Грайс, Дж. Остін, Дж. Серль).

Комунікація уособлює взаємодію, в якій кожна зі сторін в режимі реального часу виконує роль як джерела, так і одержувача. У таких умовах необхідна кооперація для інтерпретації повідомлення та створення прийняттого змісту. Комунікативна поведінка, а саме невербальний компонент, частіш за все є неусвідомлюваним.

Глобалізація як процес, в якому здійснюється інтеграція людей та урядів різних націй, існує вже століттями, темпи росту глобалізації значно зросли за останні десятиліття завдяки новітнім технологіям. Справедливий обмін та діалог між цивілізаціями, культурами і народами на основі взаємного розуміння та поваги, рівної гідності всіх культур є важливою умовою для побудови соціальної згуртованості, примирення та миру між народами [50, с. 99].

Інтенсифікація інтеграційних процесів, налагодження відносин між різними державами, мобільність населення у світі призводить до розмивання кордонів між країнами та трансформацію світового суспільства в єдине глобальне співтовариство. Мультикультурність є атрибутом нинішніх суспільних трансформацій та визначає нові напрями розвитку кожної національно-культурної спільноти.

Вказані процеси чинять вплив не тільки на соціально-політичний розвиток держав, а, в першу чергу, на формування прийдешнього покоління, окреслення психологічних рис становлення людей та їхнього успішного пристосування до новітніх умов життєдіяльності. Першочерговим суспільним завданням у такому випадку постає розвиток толерантності, що сприятиме мирному співіснуванню міжнародних спільнот, формуванню позитивного сприйняття і ставлення до культурних відмінностей, поваги та сприйняття партнерів із взаємодії й співпраці як рівноцінних.

Варто зауважити, що толерантність, яка розглядається у визнанні права бути різними, несхожими, не є тотожною терплячому ставленню до соціальної несправедливості, не значить відмову чи заперечення своїх ідей, поглядів, думок, переконань, поведінки. Толерантність ніяким чином не зводиться до байдужості, конформізму, ігнорування своїх індивідуальних інтересів, а передбачає, з однієї сторони, стійкість як ознаку особистості реалізовувати свої позиції, а з іншої – гнучкість як рису поважати погляди та цінності інших людей [50, с. 100].

Толерантність не вважається байдужістю, безпринципністю, власне спроможністю з усім вжитися та все прийняти, терплячим ставленням до слабкостей оточуючих, пасивним спостереженням процесів та явищ, які проходять, а навпаки – це активна та усвідомлена позиція особи, позитивна риса, психологічна готовність до терпимості з метою забезпечення взаєморозуміння та позитивної комунікації між людьми [13, с. 42].

Тісний зв'язок толерантності як принципу комунікативної успішності із процесом спілкування є безперечним, тому важливим є аналіз наукових поглядів стосовно функцій спілкування.

Так, П. Якобсон виокремлює наступні 3 групи функцій, які мають місце у спілкуванні: когнітивну (взаємний обмін даними і пізнання людьми один одного), афективну (розвиток міжособистісних стосунків), регулятивну (управління кожним учасником комунікації своєю поведінкою і поведінкою інших, організація спільної діяльності) [53].

Дещо схожий підхід у Б. Ломова, який виокремлює інформаційно-комунікативну, регуляційно-комунікативну та афективно-комунікативну функції. Так, інформаційно-комунікативна передбачає обмін інформацією між особами, які взаємодіють; регуляційно-комунікативна (інтерактивна) – регулювання поведінки і безпосередня організація спільної діяльності людей під час їх взаємодії; афективно-комунікативна – регулювання емоційної сфери людини [42].

Цікавим є погляд науковців стосовно вивчення толерантності в сутнісному аспекті, який означає що власне толерантність виступає основою спілкування. Іншими словами, толерантність є початком процесу формування спілкування, і водночас, є кінцевим пунктом толерантності. Тому, наочним стає логічний взаємозв'язок толерантності та спілкування.

Різниця пов'язана з тим, що об'єкт толерантності трансформується в суб'єкт спілкування. Внаслідок чого, толерантність обумовлює спілкування, а рівень спілкування окреслює рівень розвитку толерантності та її загальний вигляд [23, с. 78].

Толерантність врегульовує процес комунікації і формує внутрішню основу ефективної взаємодії. Толерантність – це об'єктивний критерій стилю взаємин між суб'єктами.

Толерантність, яка проявляється у спілкуванні з оточуючими людьми, науковці вважають, як комунікативну толерантність. Для кращого розуміння

підходів до вивчення структури цього поняття актуальними є погляди дослідників саме на його тлумачення [23, с. 78].

Одна з найчіткіших моделей будови толерантності запропонована В. Бойко, який виділив 10 підструктур, які, на його погляд, обумовлюють толерантність як принцип комунікаційної успішності [8].

- ціннісно-орієнтаційна – ключові світоглядні переконання окремої особистості, її життєві задуми, цінності, потреби, мрії, захоплення;

- інтелектуальна – особистісні зразки поведінки, стилі розумової діяльності;

- естетична – особливості сприймання людиною красивого та потворного, духовного та душевного, смішного та сумного;

- етична – духовні та моральні норми, яких додержується людина;

- сенсорна (чуттєва) – особливості чуттєвого сприйняття світу [8].

Загалом, толерантність як принцип комунікаційної успішності являє собою вияв толерантності особистості загалом, що включає наступні компоненти: когнітивний, емоційний, діяльнісний.

Когнітивний компонент включає в себе уявлення про толерантність, розуміння сенсу толерантної комунікації, її співвідношення з принципами моралі: демонструє характер розумової діяльності людини, особливості сприйняття дійсності, знайомі стандарти розуміння труднощів, особливості ухвалення рішень. Емоційний компонент значить умовно постійне ставлення особи до об'єктів, до розвитку толерантної взаємодії з ними. Діяльнісний компонент передбачає схильність до такого типу соціальної поведінки, який ґрунтується на взаємодії, визнанні, комунікативних вміннях [23, с. 80].

У сфері економічного життя суспільства поняття про толерантність не є чітко визначеним, оскільки, як вважають вчені, воно не може перебувати в координатах дії основного принципу побудови ринку – конкуренції, суперництва між виробниками. І справді, ринкове середовище, хоч і належить до найвагоміших досягнень цивілізації, є жорстко прагматичним, а тому в ньому не працюють такі категорії, як соціальна справедливість, соціальна

рівність, соціальна толерантність. Воно ґрунтується на потужному фундаменті матеріальних інтересів. “Люди та країни, котрі не вміють і не прагнуть заробляти гроші, продукувати капітал, для ринкового світу немов не існують, причому попри будь-які духовні звершення та наміри” [5, с. 7]. Однак перебіг подій сьогодення яскраво засвідчує, що відбулася переоцінка пріоритетів розвитку суспільства з ринковою економікою. Змінилося уявлення про те, що вважати основним у соціально-економічному розвитку і що може бути використано у процесі економічних реформ. На думку багатьох науковців, саме морально-етичний підхід сприятиме правильній постановці й успішному вирішенню соціальних та економічних проблем сучасного українського соціуму. І тут, у сфері економіки, особливо чітко виявляється прагматична функція толерантності як соціальної норми, яка визначає баланс інтересів конкуруючих сторін. У процесі переговорів будь-які індикатори нетолерантності чи навіть неготовності до толерантності спричиняють неуспіх. Відтак виховання толерантності у економічних суб’єктів як учасників ринкових відносин, потрібне не лише для підвищення терпимості один до одного, а й для якісного зростання ефективності сучасної економіки [34].

Як бачимо, що той, хто володіє високим рівнем комунікативної толерантності значно рідше демонструє свої негативні почуття, майже не відчуває недовіри і заздрості до людей, достатньо відкритий у спілкуванні, доброзичливий, за рахунок чого, такій людині легко йти на контакт з оточуючими людьми. Така особистість намагається додержуватися визначених правил та норм поведінки, адекватно оцінює та усвідомлює власну роль у колективі, приймає на себе відповідальність за допущені помилки.

Висновки до розділу I

1. Отже, феномен «толерантність» знайшов відображення в філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях. Філософські та соціологічні дослідження розглядають феномен «толерантність»

як норму міжособистісних і міжгрупових відносин; загальнолюдську цінність, справжній моральний ідеал.

Психологічні теорії розглядають феномен «толерантність» з таких позицій: відношення понять «егоцентризм», «культуроцентризм» і «толерантність»; стійкість (терпимість, стійкість до конфліктів); самоактуалізація і виявлення особистістю своїх сутнісних людських якостей; підхід до визнання інших цінностей, поглядів, традицій та звичаїв як рівноправних; відчуття цінності іншої людини; партнерство у спілкуванні.

Сучасні педагогічні дослідження розглядають феномен «толерантність» як ціннісне ставлення до людей, до себе, що виявляється в доброзичливості, терпимому ставленні до інших людей. Аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати, що в окресленні феномена «толерантність» присутній гуманістичний фундамент – його основу складає ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до навколишнього середовища, що проявляється в гуманності, терпимості, доброзичливості, спроможності вступати в продуктивний діалог.

2. Таким чином, питання толерантності в комунікації глибоко вивчаються у філософській та соціологічній науках, що дало змогу нам виокремити основні 4 підходи до цього питання: діалогічний, комунікативний, динамічний та прагматичний. Зокрема, толерантність розглядається як універсальна умова буття людини, умова успішного і ефективного діалогу, гарантія продуктивної взаємодії людей. Проаналізувавши численні погляди на категорію «толерантність», можемо дійти висновку, що аби запобігти конфліктним ситуаціям у суспільстві, необхідно на перше місце в суспільних відносинах поставити застосування толерантності, що призводить до єдності в різноманітті, знаходженні компромісів, поважного ставлення до інших, власної відповідальності.

Для того, щоб подолати шляхи суперечностей у суспільстві необхідно володіти повноцінним й розгорнутим комплексним уявленням про толерантність у структурі світоглядних цінностей і соціальних норм сучасного

суспільства ХХІ ст. Толерантність справді виступає життєво важливою для всього сучасного суспільства.

РОЗДІЛ II

КОМУНІКАТИВНИЙ ВИМІР ТОЛЕРАНТНОСТІ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ В УМОВАХ СУЧАСНОГО ІНФОРМАЦІЙНОГО СУСПІЛЬСТВА

2.1. Ринок як механізм комунікативного зв'язку в культурі інформаційного суспільства

Одним із принципів ринкової економічної системи виступає наявність свободи вибору виду господарської діяльності, іншими словами, свободи підприємництва. Така свобода забезпечує свободу обрання джерел фінансування, доступу до грошових ресурсів, організації і управління, збуту продукції, тобто економічну автономію підприємницької діяльності. Підприємництво значить наявність у суб'єкта господарювання прав власності на засоби виробництва, товар і прибуток.

Отримання прибутку для підприємця є визначальною метою, а також мотивацією використання прибутку для розширеного відтворення і розвитку бізнесу [33, с. 22].

Якщо свобода особистості і демократія сформувалися впродовж останніх 200 років, то приватна власність почала формуватися ще у давньому минулому. В той же час, усі ці явища, які швидко розвиваються і трансформуються, є тими основами, на яких базується західна ринкова економічна система. Так, приватна власність спроможна деконцентрувати владу та розповсюджувати сферу діяльності, яка базується на взаємній згоді. Влада, основою якої постає приватна власність, є суворо обмеженою; обмеженою є влада навіть найбільшого власника майна чи виробника, і це обмеження формується за рахунок конкуренції інших власників чи виробників, які бажають продати однакові товари чи послуги. Так, саме за рахунок приватної власності діє

система стимулів, які допомагають розвитку економіки і це визначається наступним [33, с. 23]:

- приватна власність гарантує дбайливе ставлення до її об'єктів;
- приватна власність мотивує людей примножувати свої доходи та ефективно їх використовувати;
- приватні власники зацікавлені користуватися власними ресурсами з користю для інших;
- приватна власність допомагає раціональному використанню ресурсів та збереженню їх на перспективу [33, с. 23].

Саме такі особливості приватної власності є складовими елементами економічного прогресу. Існування ж конкуренції охоплює суверенітет споживача, який є важливим інститутом ринкової економіки, адже споживання розглядається основною підставою економічної активності, оскільки споживання є кінцевою метою кожного виробництва, а інтерес виробника є важливим для задоволення інтересу споживача. Так, в умовах функціонування існування інститутів приватної власності та свободи підприємництва, а також нестачі ресурсів, намагання людей забезпечити особисту економічну вигоду спричиняють розвиток конкуренції.

Конкуренція є важливою складовою системи вільного підприємництва. Саме конкурентний ринок допомагає ціновому механізмові визначати попит, собівартість; дає змогу максимізувати ефективність використання капіталу; забезпечувати удосконалення продукції; оптимізувати розподіл прибутку тощо. Так, ринок є основним центром активізації й реалізації товарно-грошових відносин, місцем ефективної комунікації економічних суб'єктів [33, с. 24].

Ми спостерігаємо, що інститут приватної власності та індивідуалізм, які характерні ринковій системі господарювання, пов'язані між собою. Володіння особистою власністю стимулює індивідуальну ініціативу та надає конкретну гарантію захисту прав особи від втручання зі сторони держави. Об'єктивні ринкові закони є силою, яка спонукає людство до відповідних дій і диктує логіку їхньої поведінки через економічні інтереси. Це закон грошового обігу,

головна вимога якого полягає у додержанні товарно-грошової збалансованості. Головну роль відіграє закон попиту та пропозиції, основна вимога якого полягає у забезпеченні збалансованості загального попиту та пропозиції, внаслідок чого формується рівноважна ціна. Основною ринкової економіки виступає перевищення пропозиції над попитом, а головною метою – високий рівень суспільного добробуту, досягнення якого потребує зростання обсягів товарного виробництва, в першу чергу – засобів виробництва, а згодом і предметів споживання [33, с. 24].

Отже, ключовими принципами сучасної ринкової економічної системи є такі:

1) ринкова система визначається економічною свободою, яка охоплює вільні договірні відносини (принцип свободи підприємництва);

2) гарантує додержання прав особистості та індивідуалізм (принцип свободи вибору);

3) домінування приватної власності разом із існуванням інших форм власності, що деконцентрує державну владу й розширює сферу діяльності, яка базується на взаємній згоді (принцип переважання приватної власності та обмеження втручання держави у підприємницьку діяльність);

4) присутність ринкової конкуренції (принцип дії цінового механізму розв'язання економічних проблем в умовах конкуренції);

5) дія системи стимулів, які допомагають розвитку економіки (принцип індивідуальної зацікавленості);

6) відповідальність перед кінцевим споживачем (принцип економічної активності) [33, с. 24].

В умовах ринкової економіки, прибуток від підприємницької діяльності виступає критерієм того, чи потрібно виробляти товар та у яких обсягах виробляти. В умовах економічної системи ресурси розподіляються згідно споживчого попиту; виробництво враховує вимоги, які висуваються ринком, що обумовлює підвищення рівня життя та економічного зростання. Тому головними чинниками ринкової економіки є забезпеченість продуктивних

ресурсів, їх ефективне використання, збільшення випуску товарів, згодом же розглядаються чинники розподілу та перерозподілу фінансів, грошового обігу, торгівлі тощо. Ринок виступає діловим середовищем, де здійснюється комунікація між економічними суб'єктами, державою, населенням [33, с. 24].

Поряд з цим, важливо зазначити, що зміни, які визначають сьогоднішній етап розвитку суспільства, радикально відрізняються від тих, які пройшли в минулому. Їм характерні: безперервність, динамічність, тенденція до пришвидшення, глобальність. Для всього сучасного суспільства посилюється необхідність постійного потрапляння в нові інформаційні потоки, осучаснення знань, опанування нових видів діяльності. Величезні обсяги нагромаджених інформаційних ресурсів не допомагатимуть вирішенню проблем, які постають перед людиною й суспільством, якщо суспільство не зрозуміє глобальної важливості феномену інформаційної культури. Цим пояснюється актуальність та особлива значущість ролі інформаційної культури в новітньому інформаційному суспільстві [46, с. 92].

Ключовими чинниками, що окреслили появу феномену інформаційної культури, виступили: перехід інформації до переліку якнайважливіших універсальних понять суспільного розвитку; збільшення обсягів інформації, інформатизація суспільства, розвиток інформаційних технологій; формування інформаційного суспільства.

Інформація завжди була найважливішим, обов'язковим елементом життя людини. Якщо раніше у виробничо-практичній діяльності людей основна роль відводилася енергетичним ресурсам, які повною мірою, описували перспективи розвитку людства, то сьогодні інформація й знання все більше стають головним ресурсом суспільства. Отже, кардинальна зміна ставлення до інформації пов'язана з тим, що інформацію стали розуміти як стратегічний, інформаційний ресурс, що відіграє таку ж роль як природні, фінансові, трудові ресурси розвитку суспільства та держави [46, с. 93].

Пріоритет інформації, у порівнянні з іншими матеріальними благами й цінностями, набуття інформаційними ресурсами статусу стратегічних,

характеризуються тим, що в будь-якій сфері діяльності, в т. ч. економічній, політичній, соціальній, перевага надається тим, хто володіє повнотою доступу до інформації та необхідні засоби її одержання, оброблення, розповсюдження й зберігання.

Саме за рахунок інформації й знанням, та вмінню переробляти значні інформаційні потоки, пов'язані з діяльністю суспільства, робиться спроба розв'язати глобальні проблеми людства.

Доступ до інформації за весь час розглядався як найважливіший чинник влади військової, політичної, управлінської. Проте сьогодні цей зв'язок стає ще прямолінійним. Глобалізація інформаційного середовища, насичення даними без будь-якого контролю, оперативність передачі перетворюють інформацію впливати на свідомість людей у такій мірі, як впливає найсильніша зброя [46, с. 93].

Епоха інформаційного суспільства окреслюється не тільки бурхливим розвитком інформаційно-комунікаційних технологій, але й формуванням якісно нового інформаційного середовища життєдіяльності суспільства. Усе більше людей залучаються в інформаційну взаємодію не тільки як пасивні споживачі інформації, але і як виробники інформаційних ресурсів та послуг. Інформаційне суспільство міцно пов'язується з «високими технологіями». У цьому суспільстві від людини необхідна спроможність до творчості, збільшується попит на знання. У масштабах усього глобального суспільства формується ключове завдання – вчасно підготувати людей до сучасних умов життя та професійної діяльності у високотехнологічному інформаційному соціумі, навчити їх самостійно комунікувати в цьому середовищі, ефективно користуватися її можливостями та захищатися від негативних впливів [46, с. 95].

Можна виокремити такі основні риси інформаційного суспільства:

1. Формування інформаційного і технологічного ринку разом із традиційними ринками (приміром ринком праці, сировини), трансформація інформаційних ресурсів у справжні ресурси держави.

Одна з ключових відмінностей сучасного інформаційного суспільства від традиційного полягає в тому, що в ньому наявний особливий сектор, який проводить збір, оброблення, зберігання і розповсюдження інформації. Інформаційне суспільство пронизане низкою різноманітних інформаційних каналів і комунікаційних систем, в той же час, для нього характерна наявність власної окремої інформаційної індустрії. Її продукція - така ж важлива і невід'ємна частина життя цього суспільства, як і продукція матеріального виробництва [45, с. 104].

2. Переорієнтація економік найрозвиненіших в інформаційному аспекті держав на максимальне застосування невиробничої сфери.

Інформаційне суспільство відрізняється від суспільства, в якому переважають традиційна промисловість і сфера послуг, тим, що інформація, інформаційні послуги зростають значно швидшими темпами, виступає джерелом нових робочих місць, стають ключовими в економічному розвитку.

3. Широке розповсюдження надійних і відносно недорогих інформаційно-комунікаційних технологій, наявність доступної, розгалуженої, високонадійної і якісної мережі зв'язку, що дозволяє передавати величезний діапазон повідомлень різних типів у реальному часі.

4. Значне зростання інформаційних ресурсів і послуг, доступних для суспільного та індивідуального використання.

Сучасні інформаційні технології дають змогу:

– розширити права громадян через надання доступу до різноманітної інформації, аби кожен член суспільства міг своєчасно отримувати за допомогою транскордонних інформаційних мереж повну і достовірну інформацію з будь-якої країни, знаходячись при цьому практично в будь-якій точці географічного середовища;

– скористатися комунікаційними можливостями, які забезпечують швидкий і конфіденційний спосіб обміну даними;

– забезпечити швидку і якісну комунікацію між членами суспільства, а також із державними і громадськими структурами незалежно від їх

місцерозташування, розширити можливості людей приймати участь у політичному житті, в т. ч. в процесі прийняття важливих рішень;

– не тільки споживати, а й активно виробляти інформацію;

– розширити можливості традиційних ЗМІ з формування і поширення інформації за допомогою інформаційних телекомунікаційних й комп'ютерних мереж;

– організувати нові форми діяльності з використанням інформаційних мереж [45, с. 105].

5. Наявність високої правової культури в суспільстві.

6. Посилення залежності у діяльності соціально-економічних і державних інститутів, інформаційних інфраструктур.

7. Формування єдиного світового інформаційного простору і взаємозалежність, що поглиблюється.

8. Зростання вимог до забезпечення інформаційної безпеки.

Усі вищевказані ознаки визначають рівень розвитку інформаційного середовища суспільства і рівень ефективності використання інформаційних, комп'ютерних і телекомунікаційних технологій [45, с. 106].

Що стосується нашої держави, то до ключових умов успішного просування України на шляху до інформаційного суспільства належать [45, с. 118]:

По-перше, просування у сторону високих технологій і конкурентоспроможного наукомісткого виробництва. Це означає, що збільшення інформаційних ресурсів і розвиток інформаційної інфраструктури мають не просто відбуватися швидше. Для цього потрібне збільшення обсягів державних капіталовкладень в інформаційні сфери економіки, в першу чергу у науку й освіту: широке залучення приватних інвестицій; ефективна податкова політика підтримки національних виробників засобів інформатизації та прийняття спеціального законодавства з метою активізації приватних інвестицій в інформаційні сфері.

По-друге, інформаційна відкритість для суспільства і громадян усіх державних органів.

По-третє, децентралізація влади, підтримка незалежності ЗМІ, ціленаправлене формування довіри населення до влади.

По-четверте, підвищення інформаційної і комп'ютерної грамотності населення.

По-п'яте, послідовна інтеграція вітчизняного інформаційного простору міжнародний інформаційний простір при збереженні інформаційного суверенітету України [45, с. 119].

Так, прихід інформаційного суспільства визначається формуванням ефективного інформаційного соціуму в рамках якого: будь-яка людини, група людей, підприємство чи організація у будь-якій точці держави й у будь-який час можуть одержати за певну плату чи навіть безкоштовно на базі автоматизованого доступу і систем зв'язку будь-яку інформацію і знання, які потрібні для їхньої життєдіяльності і розв'язання особистих і соціально важливих завдань; у суспільстві виробляється, функціонує і доступна будь-якій особі, групі чи організації сучасна інформаційна технологія: функціонують розвинуті інфраструктури, які забезпечують формування національних інформаційних ресурсів в таких обсягах, які необхідні для підтримки динамічного науково-технологічного і соціально-історичного прогресу; проходить процес прискореної автоматизації і роботизації всіх галузей виробництва та управління; відмічаються кардинальні зміни соціальних структур, результатом яких є розширення сфери інформаційної діяльності і послуг.

Інформаційна сфера поступово стає фундаментальною основою усіх видів економічної діяльності – від фінансово-кредитних операцій до промислового і сільськогосподарського виробництва, бо вона реалізує найважливішу функцію – інформаційне забезпечення господарської діяльності та керівництво нею. Отже, вирішальним фактором, який забезпечує реальне буття та життєдіяльність сучасного розвиненого суспільства, є інформація. Зрозуміло,

що сучасне матеріальне виробництво розвитку в принципово нових умовах, з-поміж яких, по-перше, зростаюче вичерпування природних ресурсів; по-друге, екологічна катастрофа, яка насувається; по-третє, демографічний дисбаланс; по-четверте – зростаюча нерівномірність і розрив в економічному, індустріальному, інформаційному розвитку різних держав світу, і зрештою, по-п'яте, прискорений розвиток високих наукових технологій та інформаційних процесів проходить тільки в розвинутих державах світу.

Відповідно до цього, інформаційне суспільство забезпечує комплексний та органічний розвиток людини, формує для неї важливі умови духовного розвитку, нарощення національного людського капіталу як основи розвитку нового типу соціальної організації.

Так, інформаційне суспільство, кардинально трансформуючи соціокультурний простір, формує інформаційну культуру. Власне це поняття достатньо багатогранне та використовується в різних ракурсах. Ведучи мову про інформаційну культуру, ми користуємось цим поняттям у широкому значенні, маючи на увазі культуру інформаційного суспільства.

Інформаційна культура обслуговує зовсім інші зв'язки людини із зовнішнім світом. Її буття стає значно менше визначеним соціально-економічними умовами, а її вільна творча діяльність визначає соціокультурну ситуацію [46, с. 94].

Інформаційна культура формує світоглядні настанови особистості, формує її ціннісні установки щодо інформації як компоненту культури, шкодить дегуманізації та заміні духовних цінностей досягненнями, спричиненими науково-технічним прогресом і бурхливим зростанням й розвитком новітніх інформаційних технологій у сучасному інформаційному суспільстві.

Отже, початок XXI ст. окреслив новий етап у розвитку суспільства, пов'язаний з розвитком концепції інформаційної культури.

Так, інформація стає важливою складовою ринкового механізму. До того ж, інформація виступає економічним ресурсом, чинником конкурентної боротьби, суспільним благом і товаром.

Таким чином, в умовах культури інформаційного суспільства ринок розглядається як механізм комунікативного зв'язку між економічними суб'єктами.

2.2. Гуманізація комунікативних принципів ринкової економіки як прояв толерантності

Події, які проходять на початку ХХІ ст., яскраво підтверджують, що людство перебуває на порозі якісних змін у суспільному житті та спроможне до проведення інтелектуального прориву в боротьбі з відчуженням, яке продовжує домінувати у світі гегемонії корпоративного капіталу і геофінансів. Формується новітня реальність, зміст якої полягає у поступовому витісненні індустріально-репродуктивної праці людини творчою роботою все більшої кількості людей. Індустріальне суспільство, що в основному орієнтується на матеріальні активи, поступово вичерпує власний потенціал, стає можливим перехід до переважання світу культури та творчості, який наближує нас до ноосферного типу суспільства. Мова йде про характерну особливість сучасної дійсності – зміну парадигми людського розвитку, спрямованість на людину, на цінність її життя, про нові взаємовідносини (гуманний союз, а не протидія), повернення до загальнолюдських цінностей, ідей гуманізму, толерантності та духовності.

Новітнє суспільство, яке ще називають постіндустріальним, передбачає виникнення нової економіки, яка розглядається не як традиційний засіб виживання людини і суспільства, а як особливий спосіб життя, як саморозвиток особи. Нова ринкова економіка і постіндустріальний розвиток в основному опираються на нематеріальні активи, в першу чергу такі, як довіра, терпимість та толерантність. Саме ці фактори в їх комплексі одержали назву суспільного капіталу, а якість цього капіталу, розглядається як чи не найважливіша умова

ефективності і конкурентоспроможності «ринкової економіки з людським обличчям» [34].

Ця економіка розглядається, як модерн-економіка, яка відмовляється від ланцюга причинно-наслідкових зв'язків, які сприймаються як виробничі процеси, де відкриття чи закриття виробництва визначаються його місцем у такому ланцюгу, а не ефективністю. У модерн-економіці функціонування однакових чи схожих за призначенням виробництв – норма, яка забезпечує змагання, конкуренцію, комунікацію [34].

Модерн-економіка – це ноосферна економіка, де найприбутковішим вважається застосування інтелектуального ресурсу; причому, це стосується не тільки розвитку сфери освіти, управлінських послуг, інформаційних технологій, а й підприємств виробничого сектору, в яких основні доходи приносять не виробничі відділи, а ті, які займаються маркетинговою діяльністю, формуванням сприятливого організаційного капіталу. Отож, така економіка являє собою середовище інтелектуальної гри, яка є полем діяльності активних гравців, які притримуються заздалегідь визначених ролей. У будь-якому випадку взаємодія будь-яких гравців між собою пов'язана не причинно-наслідковим зв'язком, а правилами гри, які, зі своєї сторони, формують результат співпраці, переговорів і домовленостей між учасниками, тобто є результатами їхніх комунікативних дій. Адже, великий успіх, великі гроші заробляються не в результаті ефективної взаємодії з природою, а в першу чергу у результаті ефективної співпраці з людьми [34].

Модерн-економіка охоплює порозуміння народів і критичний аналіз національних традицій в економіці. Ті держави, які обирають за національну самобутність й особливий шлях розвитку, залишаються на обочині. Замкнутість та етноцентризм виступають обмеженням, адже знижують ефективність економіки на нинішньому етапі. Сучасна ринкова діяльність сприяє посиленню впливу самоорганізації населення, транснаціональних корпорацій, що передбачають постійні переговори, комунікативні дії і добровільне додержання домовленостей. Безперечно, агресивністю та нетолерантністю цього не

домогтися. Тому ноосферо зорієнтована модерн-економіка обрала саме цей підхід і справедливо підтверджує його ефективність, оскільки в ній важливо розуміти один одного, терпіти один одного та забезпечувати прозорість і відкритість дій. Поєднання цих трьох умов і є толерантністю, яка є запорукою ефективності економіки як соціального інституту суспільного виробництва [34].

Примітно, що головним економічним ресурсом ноосферної економіки є не стільки інформація, яка подається у формі нових технологій та техніки, скільки знання, які забезпечують розвиток потенціалу людини, нагромадження її ноосферного товарного потенціалу, безперервність освіти, а отже, і підвищення якості трудових ресурсів, можливість майбутнього розвитку виробництва, його інтенсифікацію та підвищення ефективності. Для того, зробити економічну систему раціональною й ефективною, не обов'язково нав'язувати їй бачення однієї чи кількох особистостей – швидше потрібно заохочувати розум кожного індивіда. Процес зближення науки, освіти й виробництва в ноосферній економіці не тільки гарантує ліквідацію існуючих рамок у виробничих відносинах, а й обумовлений зміну їх характеру, надаючи їм більшої відкритості та соціальності.

Дифузія і трансфер практичного розуму в суспільне виробництво проводиться за допомогою механізму розвитку комунікації, де ноосферна економіка виступає основою глобалізації інтеграційних корпоративних процесів, базою формування союзів, транснаціональних компаній, фінансово-промислових груп та інших міжнародних структур, долучаючи держави до цивілізаційного розвитку. Ось чому добробут держави сьогодні визначається не сировиною, не капіталом, а людськими ресурсами та інформацією [34].

Головний фактор економічного прогресу суспільства пов'язано з його суб'єктивними факторами в характеристиках його громадян-особистостей, в першу чергу в їх інтелектуальному та моральному розвитку, самоповазі і самореалізації. Тож, вирішальним джерелом економічного зростання стає ноосферна економіка. Тому ноосферизація – це потреба людства у виборі

новітньої парадигми, що враховує стійкі тенденції постіндустріального суспільства, коли боротьба йде не стільки за прибутки, скільки за цінності свободи, демократії, економічної етики, толерантності співробітництва.

Водночас, ноосферизація базується на інтернаціоналізації, яка не формує конфліктів та являє собою ключ для досягнення миру і злагоди між націями. Вона трансформує психологію людини як борця на психологію особи, яка домовляється. Це – тенденція до домінування сфери розуму, утвердження самоцінності людини та забезпечення пріоритетного розвитку нематеріальної сфери суспільного виробництва.

Ноосферизація – це також глобалізація національного товарообороту і глобальних ринків, які виступає каталізатором усе більшої прозорості, підприємницької ефективності та демократичної культури. Вона не обмежує свободи окремо взятої особи, а навпаки створює все більшого простору для його власних дій, самоактуалізаційного розвитку як особистості. Іншими словами кажучи, це – комунікація, толерантність, заміна конфлікту компромісом і консенсусом, цивілізованість у дискурсах, висока освіченість населення, де значну роль відіграє довіра. Якщо раніше, довіра сприймалася як особиста настанова, то сьогодні вона все частіше розглядається у ракурсі характеристики міжособистісних стосунків, а отже як ресурс, який використовують люди у власних діях. Довіра стала основним елементом політичної культури, громадянського суспільства, культурного і соціального капіталу, професійної компетентності та особистої толерантності [34].

Так, ефективність цивілізованого ринку ґрунтується на етичному фундаменті (існуванні в суспільстві розвиненої моральної атмосфери й умов інтеракції ринково-утилітарної свідомості із етичною). Очевидно, що розпочалась епоха економічної толерантності, коли єдиним показником прийнятності діяльності виступає її економічна ефективність незалежно від розмірів, форми власності, рівня господарської самостійності тощо. З точки зору науковців, без економічної терпимості наразі неможливо сформувати цивілізований ринок, яку б ідеологію господарювання не сповідували його

учасники. З метою реалізації цього слід додержуватися «толерантного кодексу» поведінки на ринку, основними елементами якого є довіра та симпатія [34].

Виокремлюють два основні підходи у дослідженні довіри, кожен з яких ототожнюється з різними концепціями того, що являє собою вказане явище, і припущеннями про те, в яких умовах воно виражається. Першому напряму притаманна соціологічна природа, коли довіра розглядається як продукт довготривалої моделі асоціалізму, громадянських обов'язків та зовнішньої взаємодії. В результаті історичних особливостей деякі суспільства більш схильні до об'єднання, ніж інші. Люди можуть збиратися разом, організовувати клуби, асоціації, партії, у середовищі яких вони частіше довіряють один одному у розв'язанні спільних проблем. Ось через це, довіра і людський капітал є основними компонентами раціонального управління.

У суспільствах, де учасники економічних процесів можуть довіряти людям, які не входять до членів їхніх сімей, та працювати з ними, вони здатні формувати більш потужні та ефективні організації, які необхідні для того, аби конкурувати у високотехнологічних сферах промисловості. Це пояснює, чому деякі суспільства володіють невеликими, більш традиційними і менш ефективними структурами промисловості, а інші мають велику та технологічно інтенсивну, промисловість.

Другий напрямок вивчення довіри має економічне походження. На відміну від першого, що вивчає зазвичай соціологічні критерії чи історичні традиції, він наголошує на довготривалій своїй зацікавленості і розрахунку витрат та вигод прагматичними учасниками ринку в просуванні довірливої поведінки. Приміром, особи, які просувають особисті інтереси та практичні цілі, вважають, що має сенс співпраця з іншими людьми, коли їм слід часто взаємодіяти і коли вони володіють повною інформацією про минуле інших акторів ринку, за умов їх невеликої чисельності [34].

Тож, довіра громадян до держави та суспільства, виступаючи неодмінною частиною їхнього життя і виявляючись у всіх сферах, не обминає економіку, а, навпаки, відіграє в ній важливу роль. Не дивлячись на те, що сьогодні є в

наявності безліч інструментів, які дозволяють стимулювати економічну активність усіх ринкових суб'єктів, проблема довіри не тільки не втратила власної актуальності, а й усе більше почала впливати на економічний розвиток.

Важливо зазначити, що розв'язання проблем і окреслення перспектив розвитку в сучасній економіці потребують змін в теорії і практиці управління. Це підтверджується сучасними тенденціями зміни економіки, які відображають значні зміни, обумовлені інноваційними підходами в менеджменті. Причинами таких змін є [35, с. 86]:

- стабілізація світових цін на енергоносії, зменшення темпів зростання сировинного експорту, інтенсифікація застосування відновлюваних технологій;
- лавиноподібні зміни в інтересах споживачів в умовах науково-технічного прогресу;
- асинхронність процесів глобалізації, що по-різному проходять у деяких сферах економіки – пришвидшення глобалізаційних процесів відмічаються у сфері торгівлі і споживання, тоді як у сфері виробництва такі зміни проходять не так швидко;
- погіршення соціального середовища, обумовлене з високим рівнем бідності і деградацією соціальної інфраструктури [35, с. 86].

Слід зауважити, що в Україні найближчим часом очікується виникнення нових можливостей пришвидшеного розвитку економіки, які дають змогу вийти за рамки інерційного варіанту, що обумовлено наступними факторами:

- розширення поля можливостей за допомогою зростання доступних полів технологічної кооперації;
- зростання розмірів інвестування низки галузей, яке очікується в результаті з інтеграційних можливостей в напрямі ЄС;
- пожвавлення внутрішнього ринку через посилення іпотечного і споживчого кредитування;
- вирівнювання економічної інфраструктури України у відповідності з національними інтересами [35, с. 87].

Вказані фактори будуть впливати на діяльність українських підприємств не інерційно, а приховано накопичувати свою потужність впливу. На основі нагромадження вказаних можливостей підприємства можуть досягнути синергічного ефекту в економічному розвитку на базі використання потенціалу транснаціональних мереж, які є відкритими структурами. Такі структури спроможні необмежено розширюватися через включення нових вузлів, якщо ті спроможні до комунікації у межах вибраної мережі, тобто користуються аналогічними комунікаційними кодами (приміром, цінності чи виробничі завдання). Первинно мережі пасивно накопичували і транслювали інформацію. Сьогодні можна стверджувати, що вони ініціюють нові знання, в які внесені можливості для масового аналізу споживача і співробітництва з ним за конкретним алгоритмом. В цих умовах знання трансформувалися у вирішальний фактор розвитку будь-якого підприємства та є важливою умовою конкурентоспроможності сучасної організації. Від них основною мірою залежить ефективність роботи і потенціал розвитку будь-якої організації. Зауважимо, що сучасні Інтернет-технології та системи штучного інтелекту радикально розширюють фундамент сучасних можливостей організацій. Якщо засоби праці і технології індустріальної епохи допомагали формуванню багаторівневої ієрархічної структури влади-підпорядкування за допомогою регламентованого передавання інформації по вертикалі, то сучасні комунікативні технології дають змогу швидко ретранслювати інформацію по горизонталі. Ключовою загрозою горизонтальній взаємодії є характерний людям консерватизм мислення, який так чи інакше генерує опір змінам. Але, можливості інформаційних технологій для динамічних змін в структурі, системах і менеджменті ще не реалізовані. І можуть не реалізуватися зовсім. [35, с. 87].

Слід зауважити, що сучасні економічні відносини полягають в поступовій відмові від жорстко регульованих виробничо-господарських договірних відносин і переходу до гнучких моделей співпраці, які швидко пристосовуються до змін соціально-економічних умов. Зміст таких перетворень

передбачає поступову відмову від звичайних домовленостей на основі контракту, де ключовою дійовою особою виступає адміністрація, що визначає вигідні їй цілі, можливі об'єкти контракту, вид кооперації тощо, до співпраці, яка базується на спільній платформі взаємодії, яка формується на моделі із спільними механізмами управління ризиком і відповідальністю за одержані результати. Така мережева логіка формування співпраці окреслила виникнення соціальної детермінанти вищого рівня у порівнянні з конкретними інтересами з-поміж агентів мереж. Внаслідок чого, влада горизонтально орієнтованої мережі виявляється сильнішою за структуру ієрархічної влади. Сучасні засоби комунікацій і продуктивні засоби виробництва формують передумови для наддинамічного розвитку соціально-економічних систем. Тому традиційна ієрархія, яка обмежує свободу дій суб'єктів і створює бар'єри для інформації і знань, в нових умовах не спроможна протистояти некерованим збуренням, особливо якщо зміни м'яко проштовхуються в мережі. При цьому з'являються нові організаційні структури, які сприяють формуванню і збільшенню знань, як одного з головних ресурсів особи і організації, основного фактора економічного зростання в інформаційному суспільстві [35, с. 87].

Складність і багатоаспектність новітнього менеджменту найбільш яскраво виявляється саме на фоні вживаних методах управління організацією в мережі. Умови і фактори зміни мережевого середовища діяльності організацій, штучно сформовані образи реальної чи віртуальної дійсності змушують еволюціонувати методи досягнення цілей агентів мережі. З метою управління цими процесами слід використати механізми моделювання співпраці. Відповідно до закону мережевих структур, відстань (яка може визначатися такими параметрами як інтенсивність і частота взаємодій) між двома агентами менша, коли вони є компонентами (вузлами) одної і тієї ж мережі. Співпраця між агентами різних мереж значно ускладнюється не тільки через соціально-економічні, але й політичні причини. З іншої сторони, у межах тієї або іншої мережевої структури потоки або мають однакову відстань до вузлів, або така відстань для всіх дорівнює нулю.

Отже, відстань до цієї точки перебуває в проміжку значень від нуля (якщо мова йде про будь-який вузол в одній і тій же мережі) до безкінечності (якщо йдеться про будь-якого агента, який знаходиться поза такою мережею). Загалом, слід зауважити, що сучасні методи менеджменту розвиваються від адміністративних і дисциплінарних у сторону креативних, самоорганізуючих, від формалізованості до креативності і самовідповідальності. Цей підхід дозволяє ефективно прогнозувати розвиток мереж і рівня їх корисності для її агентів [35, с. 88].

Отже, у форматі толерантної поведінки довіра – один із найважливіших психоекономічних факторів, тому її варто віднести до групи як психологічних, так і економічних категорій. В цілому, довіра розглядається як впевненість у добросовісності, щирості, у правильності будь-якого вчинку чи ставлення до будь-кого чи будь-чого. Одночасно, довіра складає більш слабку форму віри; визначається як динаміка співпраці різних економічних суб'єктів в умовах їхньої впевненості в добросовісності один одного.

Таким чином, довіра – це не тільки початок та продовження співпраці, а й важливий психологічний фактор розвитку толерантності в усіх сферах життєдіяльності суспільства, в т.ч. й економічній.

Висновки до розділу II

1. Отже, нинішній етап розвитку інформаційного суспільства окреслюється фундаментальними змінами практично у усіх сферах життєдіяльності людини: економічній, соціальній, політичній, культурній. Усі вони проходять під значним впливом глобального інформаційного суспільства, яке визначає інформацію, знання та постійне самовдосконалення людини рушійними силами суспільного прогресу.

В умовах правильного застосування інформаційно-комунікаційні технології стають потужним засобом електронного залучення, економічного розвитку та демократизації суспільних процесів. Таким чином, інформаційне

суспільство є новою фазою розвитку держав, основу якої складають інноваційно-інформаційні технології. Цей процес інформатизації не залишає жодну сферу соціальної активності: від буденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин.

Встановлено, що інформація стає важливою складовою ринкового механізму. До того ж, інформація виступає економічним ресурсом, чинником конкурентної боротьби, суспільним благом і товаром.

Таким чином, в умовах культури інформаційного суспільства ринок розглядається як механізм комунікативного зв'язку між економічними суб'єктами.

2. Встановлено, що новітнє суспільство, яке носить назву постіндустріальне, передбачає виникнення нової економіки, яка передбачає зміну парадигми людського розвитку, спрямованість на людину, на цінність її життя, про нові взаємовідносини, повернення до загальнолюдських цінностей, ідей довіри, гуманізму, толерантності та духовності.

Загалом, довіра в економічній сфері визначається як динаміка співпраці різних економічних суб'єктів в умовах їхньої впевненості в добросовісності один одного.

РОЗДІЛ ІІІ

ТОЛЕРАНТНІСТЬ ЯК ІНВАРІАНТНИЙ ПРИНЦИП КОМУНІКАЦІЇ В ЕКОНОМІЧНІЙ СФЕРІ

3.1. Людина економічна (*Homo economicus*) як суб'єкт комунікативної діяльності у культурі Нового часу

Комунікація людини економічної охоплює світ людського суспільства, іншого індивіда, оточуюче природне середовище та взаємодію із світом Надприродного, релігійністю.

Для філософського розуміння сутності нового культурного феномену західного світу людини економічної (*Homo economicus*) слід охарактеризувати в загальних рисах час його виникнення перш за все як соціального явища, яке припадає період нової історії, що є цілком закономірним явищем.

Нові часи для європейського суспільства – це період докорінних соціально-економічних, політичних та релігійно-ідеологічних трансформацій, який знаменував перехід від традиційного середньовічного суспільства феодального типу до капіталістичної системи. Стрімкий процес накопичення та розвитку наукового знання, перш за все у природничих галузях на основі широкого використання експериментальних та раціональних методів пізнання, сприяв потужному впливу раціоналізму і на гуманітарні науки, формуванню нової світоглядної і філософської парадигми. Основою її стали раціоналізм, механістичний детермінізм, метафізика, ідея поступального прогресу, безумовне визнання автономності людського розуму у пізнанні власної сутності, хоча і при збереженні ідеалістичного характеру філософії з головною увагою духовній складовій людської природи. При цьому, як справедливо зазначається, «...ми досі черпаємо із кращих творінь цього періоду алмазні розсипи найтонших спостережень над внутрішнім життям людського духу, над

таємничими, прихованими у особистісній глибині пружинами людської психіки і діяльності» [73, с.449].

Науково-практичними передумовами даного феномену слугували численні плавання і географічні відкриття, які закономірно супроводжувалися випадками потрапляння людини на більш менш тривалий період в ізольовані умови існування. Це становило інформаційну основу та формувало відповідні сприятливі передумови для формування даного культурного феномену. Одночасно саме у нові часи рівень соціально-економічного розвитку європейського суспільства дозволив інтелектуально досягнути та початково осмислити феномен людини економічної, показати його в усій своїй повноті в різних, у тому числі і у літературних формах описів пригодницьких подорожей, різного роду робінзонад тощо.

Давня та середньовічна традиції суспільно-філософської думки вперше представляла нам спроби здійснення аналізу цінностей людської істоти, визначення її природи, складовою частиною яких виступали різні аспекти толерантності, а також особливості комунікативних процесів.

Наприклад, у трактаті Ібн Туфайля («Трактат про Хайє, сина Якзана»), філософом в образі головного героя показано процес довільної появи першої людини на ізольованому острові, яка в процесі свого розвитку власними силами природного світла розуму адекватно пізнає оточуюче буття без сторонньої допомоги та посередників у поширенні віри і знань про надприродне. І в цьому також можна вбачати алегоричне втілення глибинних засад розвитку людства і відносин різних його представників до гносеологічних можливостей досягнення ними найвищих істин.

Зразки середньовічної так званої «гносеологічної робінзонади» як однієї з метафор пізнавального процесу заміщуються новим порівнянням пізнаючого суб'єкта, або людства з ізольованим Робінзоном, або атомізованою економічною людиною, котра виступала у період Нового часу соціально-філософською основою сенсуалістичних і раціоналістичних теорій пізнання, оскільки суб'єкт пізнання розглядався виключно як абстрактно-індивідуальний.

Індивідуалізм атомізованої людини зростаючого буржуазного суспільства знаходив своє підґрунтя також в просвітницьких уявленнях про природну людину, концепції вроджених рівних прав з іншими людьми. Саме такий індивід нового суспільства найбільш відповідав ідеалам світу вільної конкуренції і рівності можливостей, виступав втіленням справжньої «людської природи» і слугував вихідним пунктом соціально-філософського аналізу.

У зв'язку з цим, важливим моментом подальших досліджень, в якості постановки питання, є аналіз соціального змісту феномену атомізованої людини економічної у процесі його подальшого розвитку, що відображується як у науковій, так і в художній літературі. Справедливим є тут положення про конкретно-історичний характер сутності людини, зумовлений рівнем технічного розвитку суспільства, який продовжує проявлятися у нових, більш сучасних варіаціях людини економічної, трансформації місця та значення у ціннісній структурі її особистості основних аспектів толерантності. Так, якщо для початкового періоду Нового часу характерним були раціоналістичні уявлення, які ґрунтувалися на відповідній філософській основі, то в умовах сучасного інформаційного суспільства, постнекласичної науки, з'являються нові мотиви у традиційному змісті розуміння ціннісних основ буття людини з елементами антиутопій, актуальної соціальної публіцистики, фентезійного жанру.

За цей період можна прослідкувати еволюцію духовних цінностей західного суспільства за останні кілька століть. Порівняння з цінностями класичного періоду формування людини економічної свідчить про значну їх трансформацію, яка полягає насамперед у зміні релігійного мотиву на сучасні соціально-філософські ідеї у дусі прагматизму Чарльза Пірса або Уільяма Джемса. А це робить необхідним врахування історичних меж тих чи інших ціннісних об'єктів [75, с.345]. Тому важливу роль у філософській рефлексії феномену людини економічної в сучасний період, характеру її толерантності необхідне вивчення особливостей інформаційного простору, його поширеність і вплив на умови індивідуальної та соціальної комунікації. Можна вважати, що,

на відміну від людини класичної ранньоіндустріальної епохи, толерантність сучасної людини реалізується в умовах інформаційного суспільства, в якісних змінах технологій функціонування інформації в суспільстві. Це проявляється перш за все у розширенні сфери комунікації, швидкості отримання та кількісних параметрів інформації, а головне – явище демасифікації, персоналізації засобів масової інформації та перехід на новий рівень діалогічного спілкування через інформаційні мережі [67, с.6]. За таких умов важко говорити про реалізацію класичної моделі людини економічної з її характерними ознаками індивідуального усамітнення особи, оскільки людина тепер стає більш «доступною» технічно для підтримання соціальних контактів у мережевому просторі, навіть знаходячись відірваною від центрів цивілізації у фізичному плані.

Культурний феномен людини економічної знайшов як художньо-літературознавче, так і філософське, педагогічне, політико-економічне тлумачення поняття і осягнення конкретних образів такої людини. Зокрема, досить змістовно представлена політико-економічна традиція тлумачення даного феномену, яка проявилася у так званих економічних робінзонадах, коли економісти нового часу розглядали індивіда як автономного, ізольованого, що діє за суто індивідуальними мотивами економічної вигоди без аналізу обумовленості цієї діяльності певними суспільними умовами. З цієї точки зору навіть класична робінзонада як пригодницький жанр – це створена уявою мислителя і письменника ситуація, у якій окрема людська особистість або невелика група людей поставлена в умови життя і праці поза суспільством, тобто виступає як своєрідна абстрактна економічна модель, у якій виключаються відносини людей між собою (суспільні відносини) і залишаються тільки відносини відокремленої людини з природним середовищем, за допомогою якої робилися спроби дослідити закономірності виробництва, яке завжди зберігає суспільний та конкретно-історичний характер, виключаючи з аналізу суспільство [63, с.121-124]. Дана традиція відображена у працях попередників і представників класичної політичної

економії, а також в подальшому суб'єктивної школи, в якій Робінзон аналізувався як абстрактна та умовна алегорія одиничного мисливця та рибалки.

У нашому дослідженні ми розуміємо культурний феномен класичної людини економічної з філософських позицій перш за все як соціальне явище, виникнення якого є закономірним і має конкретно-історичний характер. Таке розуміння ґрунтується на співвідношенні індивідуального і колективного (суспільного) в сутнісній природі людини і використано нами при подальшому аналізі.

Людина економічна як соціальне явище (у тому числі у літературній формі робінзонади) найбільш виразно проявляється у двох аспектах. По-перше, буття такої людини, (відображене і в бутті «Робінзонів») так чи інакше відображає символічну картину суспільного розвитку, коли індивід поступово освоює і практично використовує вже набутий соціальний досвід, втілений у практичних навичках і предметній діяльності. По-друге, суспільний характер індивідуального буття виражається у саморефлексії, інтенсивній мисленевій діяльності, яка характерна для людини у періоди усамітнення, а також соціалізуюча роль релігійності особистості у разі спілкування з Надприродним як ключовий принцип і засіб чисто людського прояву комунікативних процесів. Зупинимось далі на цих аспектах.

Людина економічна, як і класичний Робінзон виступає як носій певних суспільних сил. Це доводиться тим фактом, що коли змінюються життєві обставини, він швидко зазнає процесу трансформації із «природної людини», яка опредмечує її тіла та сили у патріархального рабовласника (з появою індіанця П'ятниці) а згодом, наприкінці свого перебування на острові, на феодала (колонія поселенців). Логічним продовженням його одіссеї стало б його перетворення на капіталіста-плантатора. Такою мала б бути логіка розвитку індивідуальної людини як носія конкретно-історичних соціальних відносин в умовах усамітненості і відокремленості. У зв'язку з головною метою виживання (особливо у складних, екстремальних умовах) людина економічна

проявляє практичність, раціоналізм, працелюбство, вчиться новим для себе видам занять, створюючи по суті навколо себе осередок культури і цивілізації свого часу, своєрідне штучне середовище, яке забезпечує йому мінімальний комфорт та гарантує безпеку і стабільність існування. Саме підкреслення та піднесення таких якостей раціонально і практично мислячої людини дає підставу цілком справедливо оцінювати буття людини економічної як зразок втілення раціональної волі та знань до перетворення дійсності. Саме характер останніх визначали особливості індивідуальних та суспільних комунікативних процесів, впливали на формування специфічних ознак толерантності того часу.

У процесі розгортання соціальної сутності людини економічної відбувається культурно-цивілізаційна ретрансляція суспільного досвіду, встановлення нових адаптованих до конкретної ситуації форм комунікативної взаємодії. Вона виступає як певна соціальна новація, котра стала можливою для реалізації в умовах ізольованого буття, а механізм її можна відобразити через поняття соціокультурних практик, «...які покликані зняти первинні конформістські настрої та продемонструвати переваги й потенціал нововведень» [76, с.89].

При цьому раціоналізм людини економічної тих часів нерозривно поєднувався з глибокою релігійністю, вірою у Бога, підтримку провидіння, що формувало її світогляд у процесі життєдіяльності, або знаходження у ситуації самотності, коли вона схилялася «... перед волею провидіння, котре, як я починав відтепер вірити і усвідомлювати, завжди і все влаштовує до кращого» [66, с.103].

Більш глибоке розуміння поняття людини вже іманентно передбачає існування іншого, або інших людей як родової сукупності, в межах яких тільки і може проявлятися істинна сутність людини-індивіда в усій своїй повноті. «В дійсності мораль індивідууму... як існуючого самого по собі – це пуста фікція. Там, де поза Я немає ніякого Ти, немає іншої людини, там немає й мови про мораль; лише суспільна людина є людиною» [74, с.457]. Дійсно, будь який прояв людської духовності, чи то моральні норми, чи то культурні надбання, всі

вони реалізуються лише у міжлюдських взаємовідносинах, взаємовідносинах у колективі, соціумі. Саме таке розуміння сутності людини з'являється у традиції німецької класичної філософії та філософської антропології.

В даному разі матеріально-виробничий аспект буття індивідуальної людини, який є у полі нашої уваги, найвиразніше демонструє нерозривність її індивідуально-особистісного та соціального, колективного вимірів. «Виробництво відокремленого одинака поза суспільством – рідкісне явище, яке може відбутися з цивілізованою людиною, випадково закинутою у безлюдну місцевість і яка динамічно вже вміщує в собі суспільні сили, - така ж нісенітниця, як розвиток мови без спільно проживаючих і розмовляючих між собою індивідуумів» [68, с.710].

З філософської точки зору усамітнена атомізована людина як і в умовах усамітненості, не може вважатися ізольованою, «позасоціальною» в абсолютному розумінні. Людина як істота розумна одночасно виступає і як суспільна істота, соціальне начало людини має універсальний характер і не відчужується, поки як індивід, особистість, вона формується у людському колективі. В усіх проявах свого життя, навіть у випадках, коли воно не виступає у безпосередній формі колективного, що здійснюється індивідом спільно з іншими, є проявом і утвердженням суспільного життя [70, с. 119]. В даному плані філософське розуміння культурного феномену людини економічної як соціального явища ґрунтується на визнанні конкретно-історичного, а не абстрактного характеру сутності людини, зміст якої «...залишаючись в принципі тим же соціальним, змінюється в залежності від конкретного змісту тієї чи іншої епохи, формації, соціально-культурного і культурно-побутового контексту і т. ін.» [73, с. 451].

Крім цього, комунікативний процес виступає як процес постійної соціалізації людини. Навіть на прикладі Робінзона у період його усамітненого існування комунікація відбувалася постійно як шляхом індивідуальних розмірковувань, так і через релігійне почуття, молитовне спілкування з Богом. Автор роману вкладає у вуста свого героя відповідні слова: «Так жив я на

моєму острові – тихо і спокійно, цілковито підкорившись волі Божій і довірившись провидінню. Від цього життя моє стало кращим, ніж якщо б я був оточений людським товариством; кожного разу, коли у мене виникав жаль, що я не чую людської мови, я питав себе: хіба моя бесіда із власними думками і (сподіваюсь, я маю право сказати це) у молитвах і славослів'я з самим Богом була не краще самого веселого проведення часу у людському товаристві?» [66, с. 127]. Релігійність була невід'ємною частиною філософського світогляду XVII ст., який, надаючи простір раціональному пізнанню, не виключав ідеї Бога, ґрунтуючись на ідеалістичних засадах. Тому у світогляді людини економічної початку Нового часу знайшли своє відображення ідеали і цінності даної історичної епохи.

Таке відображення є по-суті сутнісним виміром соціальної людини певної конкретно-історичної епохи. Якщо говорити про людину сьогодення, то її сутнісний вимір як людини соціальної вказує на зростаючу залежність індивіда від соціуму, певних правил гри, що встановлені в ньому і непомітно перестає бути самою собою, надягаючи маски соціального актора щоб грати ангажовані соціальні ролі [71, с. 54]. Соціальні структури європейського раньобуржуазного суспільства поступово інсталюються у процесі життя людини економічної, як і у випадку Робінзона на острові в міру появи у сюжеті роману нових діючих осіб. При цьому можна говорити про своєрідний гуманістичний, демократичний характер соціальної людини в образі Робінзона, оскільки подібні риси були також притаманні тій історичній епосі, сучасником якої був автор роману.

Важливе значення для розуміння толерантності як комунікативного принципу для людини економічної має аналіз ряду елементів сюжетної лінії роману Данієля Дефо. Розглянемо далі наступний приклад. Згідно із задумом і фабулою твору на відповідному відрізку розгортання сюжету з'являються не просто інші люди для людини-Робінзона, а представники різних культурних і релігійних традицій (тубілець-язичник, незадовго до того навернений Робінзоном у протестантизм, іспанець-католик та сам головний герой -

англієць-протестант), які у взаємовідносинах на рівні держав і соціумів знаходилися у стані жорстоких конфліктів. Історія XVII ст. заповнена прикладами протиборства Іспанії і Англії на морі, проявами жорстокості європейців у своїх колоніальних володіннях по відношенню до тубільців. Даніель Дефо чітко усвідомлює ці протиріччя, про що неодноразово згадується у різних місцях книги, але в умовах схожого існування, спільної біди, ці представники різних культур і релігій виробляють прості і раціональні принципи співжиття на основі загальнолюдських цінностей, людяності і взаємної поваги до особистості. «Тепер мій острів був заселений, і я вважав, що у мене вдосталь підданих... Всі мої піддані були зобов'язані мені життям, і кожний з них, у свою чергу, готовий був, якщо б це знадобилося, померти за мене. Чудово також, що усі троє були різних віросповідань... Я допускав у своїх володіннях повну свободу совісті. Але це між іншим» [66, с.224-225]. Тут автор вустами свого героя декларує певний рівень гуманізму і соціально-культурної толерантності.

Таким чином, з філософських позицій культурний феномен людини економічної (*Homo economicus*), як і характер її комунікативних процесів, особливості прояву толерантності перш за все виступає соціальним явищем, виникнення якого є закономірним і має конкретно-історичний характер. Таке розуміння ґрунтується на співвідношенні індивідуального і колективного (суспільного) в сутнісній природі людини. У робінзонаді як своєрідному відображенні людини тієї епохи, економічної найбільш виразно проявляється два основні аспекти: відображення символічної картини суспільного розвитку в процесі використання індивідом набутого соціального досвіду та у саморефлексії, інтенсивній мисленевій діяльності, в різних ситуаціях спілкування (з самим собою, з іншими людьми, з Надприродним). В умовах ізоляції людина привносить придбаний індивідуальний і соціальний досвід, що виключає можливість існування повністю ізольованого індивіда як людської істоти. Саме в такому сенсі розуміється соціальний характер культурного феномену людини економічної, розкривається поняття людини, яке в якості

обов'язкової умови передбачає наявність іншої людини (людей) і коли людська сутність виступає як продукт діяльнійшої взаємодії з соціально-історичним цілим, в рамках якого відбувається її опредметнення.

Важливим аспектом розуміння особливостей толерантності людини економічної епохи Нового часу є розгляд питання через призму її духовної сфери в цілому та взаємовідносин із світом Надприродного зокрема, врахування чинника її релігійності. Останній чинник мав вирішальну у формуванні ідеологічної основи становлення буржуазних відносин та відповідних цінностей буржуазного суспільства, які вже формували окремого індивіда.

Приділяючи увагу духовній сфері життя людини перш за все у термінах людина та Бог, ми виходили із усвідомлення провідної ролі саме такої спрямованості комунікативних процесів особистості людини економічної, їхньої тривалості та значення у її подальшому духовному розвитку. Релігійний аспект комунікації зберігається навіть на тлі активного використання раціоналістичних положень, практичних міркувань, які дозволяють людині тверезо оцінювати свої можливості і діяти відповідно власних інтересів облаштування свого життя. Раціоналізм і релігійність тісно перепліталися як у повсякденному житті людини економічної, так і знайшли свого яскравого відображення у сюжеті роману Даніеля Дефо, своєрідно поєднуючись між собою. Глибокий психологізм у зображенні внутрішнього світу типового представника людини Нового часу дозволяє зрозуміти коріння такого поєднання.

Треба зазначити, що комунікативні аспекти тісно пов'язані із розумінням культурного феномену людини економічної як соціального явища, що відображає конкретно історичні умови буття індивіда, показуючи його як носія певних суспільних сил.

Тому даний аспект комунікації відображає суспільний характер індивідуального буття, який має свій вираз у саморефлексії, інтенсивній

мисленевій діяльності, характерної для людини у періоди усамітнення, а також соціалізуючу роль релігійності особистості у разі спілкування з Надприродним.

У зв'язку з цим аналіз комунікативної діяльності людини економічної, важливої для розуміння особливостей її толерантності як комунікативного принципу господарювання доцільно здійснювати у рамках двох груп суб'єктів взаємодії: комунікативна взаємодія з Надприродним та комунікативна взаємодія з іншими людьми, які становили для неї певний соціум, також через призму релігійного досвіду.

Важливу роль у філософській рефлексії культурного феномену людини економічної відіграє вивчення особливостей соціально-інформаційного простору, його поширеності і впливу на умови індивідуальної та соціальної комунікації.

Ранньоіндустріальна епоха для європейського суспільства – це період докорінних соціальних трансформацій, активний процес накопичення та розвитку наукового знання, потужного впливу раціоналізму і формуванню на його основі нової світоглядної та філософської парадигми. Основою її стали раціоналізм, механістичний детермінізм, метафізика, ідея поступального прогресу, безумовне визнання автономності людського розуму у пізнанні власної сутності, хоча і при збереженні ідеалістичного характеру філософії з головною увагою духовній складовій людської природи. Але при цьому, не дивлячись на зростаючі технічні можливості комунікації, охопленість нею різних куточків світу мала фрагментарний та епізодичний характер, залишаючи значні ділянки географічного простору, ізольованого від активних зв'язків.

У зв'язку з головною метою виживання людина економічна на прикладі Робінзон проявляє практичність, раціоналізм, працелюбство, вчиться новим для себе видам занять, створюючи по суті на безлюдному острові осередок культури і цивілізації свого часу, своєрідне штучне середовище, яке забезпечує йому мінімальний комфорт та гарантує безпеку і стабільність існування. При цьому раціоналізм Робінзона поєднувався з глибокою релігійністю, вірою у Бога, підтримку провидіння, що сприяло зміні світогляду героя у процесі

знаходження у ситуації самотності, коли він «...схилювався перед волею провидіння, котре, як я починав відтепер вірити і усвідомлювати, завжди і все влаштовує до кращого» [66, с.103].

Комунікативний процес, процес постійної соціалізації Робінзона у період його усамітненого існування відбувався постійно як шляхом індивідуальних розмірковувань, так і через релігійне почуття, молитовне спілкування з Богом. Автор роману вкладає у уста свого героя відповідні слова: «Так жив я на моєму острові – тихо і спокійно, цілковито підкорившись волі Божій і довірившись провидінню. Від цього життя моє стало кращим, ніж якщо б я був оточений людським товариством; кожного разу, коли у мене виникав жаль, що я не чую людської мови, я питав себе: хіба моя бесіда із власними думками і (сподіваюсь, я маю право сказати це) у молитвах і славослів'я з самим Богом була не краще самого веселого проведення часу у людському товаристві?» [55, с.127]. З певного моменту свого життя Робінзон починає осмислювати кожен подій як промисел Бога, який таким чином приймав участь у його долі, сприяючи переоцінці всього свого попереднього гріховного життя. І в подальшому Робінзон підтримувало уповання на милосердя Бога і усвідомлення невинності усіх примх долі. Певний символізм знаходить Робінзон навіть у співпадінні дат важливих подій у його житті. Релігійність була невід'ємною частиною філософського світогляду XVII ст., який, надаючи простір раціональному пізнанню, не виключав ідеї Бога, ґрунтуючись на ідеалістичних засадах. У світогляді Робінзона знайшли своє відображення ідеали і цінності сучасної авторові роману історичної епохи.

Уся сукупність духовних переживань Робінзона, його активне звернення до релігії дозволяють трактувати його духовно-релігійний досвід і як певну алегорію на відомі біблійні сюжети про блудного сина, тісно пов'язаними із важливою темою змушнення та духовного становлення героя, де випробування і боротьба за виживання є складовими етапами цього процесу особистісного зростання. Іншими словами, роман Д. Дефо можна трактувати як притчу про

духовне падіння та відродження людини, де головний герой одночасно виступає і в якості грішника, і в якості Божого обранця [64, с.12].

Робінзон усвідомив всю гріховність свого попереднього життя і молить Бога про позбавлення його від тягара і подарувати душевний спокій. Від першопочаткового відчаю та зосередженої боротьби за виживання до поступового духовного відродження та більш глибокого осягнення сенсу буття. З іншого боку, цей духовний шлях відображає поневіряння душі, яка заблукала і обтяжена первісним гріхом, а через звернення до Бога отримала шлях до спасіння.

Іншим аспектом духовного стану головного героя роману є постійне відчуття психологічного напруження і страху, «хвороби, що розслабляє душу, як розслабляє тіло фізична недуга» [66], тримає людину у стані постійного принизливого стресу, позбавляє її можливості мислити і раціонально діяти.

При цьому тема страху тісно переплітається у сюжеті роману з темою ірраціональних відчуттів та релігійних уявлень. Це і побоювання диких звірів у першу ніч на острові, і побоювання блискавки, яка може знищити усі його запаси пороху, і побоювання появи дикунів та піратів. «Страх віднімає у нас здатність розпоряджатися тими засобами, які розум пропонує нам на допомогу» [66, с.148].

Ірраціоналістичні мотиви постійно притаманні світосприйняттю Робінзона, і він - прагматик і раціоналіст, часто прислухається до власної інтуїції та передчуттям. «Ніколи не нехуйте таємним передчуттям, що застерігають нас про небезпеку, навіть у тих випадках, коли немає ніякої підстави довіряти йому» [66]. І надалі Робінзон постійно дотримується такої лінії поведінки. З релігійними мотивами пов'язані також вірування у віщі сни, в яких Робінзону було передбачено низку майбутніх життєвих обставин.

Отже, аналіз комунікативних процесів внутрішнього духовного світу людини економічної на прикладі Робінзона дозволяє побачити «...ємкий, багатогранний образ, що включає і абстрактний вираз людини взагалі, і

біблійну алегорію, і конкретні біографічні риси свого творця, і пластику реалістичного портрету»[64, с.25].

У процесі розгортання соціальної сутності Робінзона-людини відбувається культурно-цивілізаційна ретрансляція суспільного досвіду, встановлення нових адаптованих до конкретної ситуації форм комунікативної взаємодії, які є по-суті сутнісним виміром соціальної людини певної конкретно-історичної епохи. Тому для розкриття даної тези важливим є дослідження різних аспектів формування свідомості, комунікації, особливостей діалогу культур в інформаційному просторі [67, с.5-8].

Особливості індивідуальної релігійної комунікації Робінзона на певному відрізку розгортання сюжету втілюються у реальних взаємовідносинах з представниками інших культур та релігій, які у тодішніх історичних умовах знаходилися у стані тривалих конфліктів (тубілець-язичник, ознайомлений з основами протестантизму Робінзоном, іспанець-католик та сам головний герой - англієць-протестант). Ці протиріччя, які неодноразово згадуються автором роману, в умовах схожого існування та необхідності вирішення спільних проблем, знімаються, змушуючи представників різних культур і релігій виробити прості і раціональні принципи співжиття на основі загальнолюдських цінностей, людяності і взаємної поваги до особистості. «Чудово також, що усі троє були різних віросповідань... Я допускав у своїх володіннях повну свободу совісті. Але це між іншим» [66, с.224-225]. В такий спосіб автор вустами свого героя віддзеркалює певну гуманістичну традицію, приманну тій історичній епосі, у яку він жив.

Подібний епізод сюжетної лінії роману Д. Дефо показує процес філософського зняття протиріч шляхом переходу на якісно інший рівень існування, оскільки на попередньому рівні (в даному разі на рівні держав і соціумів) ці протиріччя не могли бути вирішені безконфліктно. Цей якісно інший рівень існування був рівнем повсякденного побутового спілкування людей, іншого способу комунікації, які відтепер мали змогу бачити перед собою «олюднену» особистість на противагу традиційній звичці розглядати

представників інших культур через приціл стереотипу «ми - вони». Інформативне наповнення комунікативного процесу практично виключало конфліктні способи вирішення проблем.

Середовищем життя людини є географічне середовище, воно ж є сферою прикладання його продуктивних сил. Тобто це та частина оточуючої людину природи, яка становить необхідну умову життєдіяльності суспільства у процесі свого залучення до суспільного виробництва і відповідно до цього становить собою передумову матеріального виробництва. Людина і суспільство в процесі історичного розвитку постійно змінюють оточуюче середовище і самі змінювалися під його впливом. При цьому кожне суспільство перетворює оточуюче середовище на основі використання попереднього досвіду і одночасно передає творену «другу природу», пристосовану до поточних потреб наступним поколінням природокористувачів, перетворюючи природні сили і багатства на засіб культурно-історичного життя. В рамках суспільного способу взаємодії природи і суспільства об'єктивно відбувається діяльність окремого індивіда як продукту своєї епохи. Якщо брати приклад Робінзона, він являє собою типовий зразок такого діяльнісного індивіда, що взаємодіє із середовищем на основі певних принципів і досвіду.

Із роману ми можемо пересвідчитись про раціональне, суто практичне відношення людини до природи. Цей тип взаємовідносин людини і природи мав стихійний характер, коли людина брала у природному середовищі стільки ресурсів, скільки дозволяв наявний рівень розвитку продуктивних сил. Подібний тип відносин людини і природи був характерний для розглядуваного часу – XVII-XVIII століть і відповідав основній філософській парадигмі експериментального природознавства – ідеї поступового безкінечного прогресу та необмеженого використання сил і ресурсів природи, які здавалися невичерпними і які навіть не приймалися в розрахунок як чинник вартості. Зазначена епоха – це період початку активного формування ідеології індустріалізму, включення її у культурні норми, формування відповідної світської культури суспільства коли «машина набула статус природного

продовження оточуючого світу, побудованого як машина» [75, с.353-354]. Становлення експериментальної науки, поєднання промислового виробництва та наукових досліджень природа почала сприйматися як об'єкт інтенсивної перетворюючої діяльності та безкінечне сховище ресурсів. Завдяки природознавству Нового часу утвердилася механістична картина світу, у якому природа уявлялася у вигляді відлагодженого механізму, де усі частини підігнані одна до одної, а людина і тварини – це свого роду одухотворені автомати, тільки набагато складніші, ніж «баштовий годинник у Страсбурзі» [65, с.64-65]. Все це свідчить про те, що загальні особливості впливу суспільства на природу обумовлюються передусім рівнем розвитку матеріального виробництва, науково-технічних досягнень, характеру суспільних потреб та суспільних відносин.

Процес становлення людини – це по-суті процес становлення її сутності, невід'ємною частиною якого є її взаємовідносини з природою як необхідним середовищем життя. При цьому ці взаємовідносини відбуваються через посередництво соціальної організації суспільства. Саме спосіб виробництва матеріальних благ, рівень науково-технічної бази визначають собою і конкретні способи споживання ресурсів природи і самі концептуальні основи розуміння відносин людини з природою, які є складовою її світогляду.

Постійною сюжетною лінією твору Д. Дефо простежується раціональна і творча праця, яка дозволила герою подолати перші труднощі життя на острові та створити собі прийнятні умови існування. Праця є «процес, що здійснюється між людиною і природою, процес, в якому людина своєю власною діяльністю опосередковує, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою» [69, с.188].

Високої оцінки роман Д. Дефо знайшов у Жан Жака Руссо в контексті його просвітницьких поглядів на «природну людину» та «природне виховання». Робінзон був одним із перших літературних образів такої «природної людини», ще не зіпсованої сучасною цивілізацією, який відокремлений від неї, що робить його життя гармонійним та щасливим. У схожому аспекті трактувався роман у

численних літературних обробках у дусі сентименталізму та у романтичній традиції, де Робінзон поставав як «вселенська людина», людина з великої літери [64, с.14-15].

На відміну пізніших варіантів робінзонад, у яких ідеалізувалися взаємовідносини людини і природи навіть без усіх здобутків цивілізації, які мав змогу забрати з корабля Робінзон Крузо, у романі Д. Дефо зображено не лише постійну працю Робінзона на острові, але й боротьбу, його страхи і переживання, побоювання ворожих проявів тієї ж самої природи. А тема страху тісно переплітається у сюжеті роману з темою ірраціональних відчуттів та релігійних уявлень. Це і побоювання диких звірів у першу ніч на острові, і побоювання блискавки, яка може знищити усі його запаси пороху, і побоювання появи дикунів та піратів. «Страх віднімає у нас здатність розпоряджатися тими засобами, які розум пропонує нам на допомогу» [66, с.148].

Робінзон як людина цивілізована та продукт своєї історичної епохи під час свого вимушеного перебування на острові широко користувався матеріальними благами, знаннями та соціальним досвідом того часу, намагаючись примножити ці багатства. Він до певної міри виступав як «*homo economicus*» [63].

У зв'язку з цим через усамітнене життя на острові автор роману торкається і низки важливих соціально-економічних питань і категорій: виробництво, споживання, цінність і вартість, роль трудової діяльності та її результати. Кардинальна відмінність у дії соціально-економічних законів суспільного життя для Робінзона та для решти тогочасного суспільства полягає в тому, що поки людина існує поза межами соціуму, відірвана від нього, усі ці проблеми і протиріччя до певної міри спрощуються і втрачають свою гостроту. Робінзон виробляв стільки, скільки потрібно було для його особистого споживання, він не потребував посередництва грошей у виробництві необхідного продукту, оскільки не вів товарообміну і торгівлі, і тому вони зберігалися в нього до кращих часів. Проте повернення до Англії поринуло

його до зовсім іншого світу соціальної нерівності та економічних протиріч початкових етапів розвитку капіталізму. У суспільстві, яке живе за гоббсівськими мірками, суспільстві загальної конкуренції та індивідуалізму, Робінзон відчуває себе навіть більш самотнім, ніж на острові. «Наше власне «я» у кінці кінців ціль буття. Таким чином, людина може бути цілком самотньою у гущавині натовпу, у гущавині ділових людей; усі її спостереження спрямовані на неї саму; усіма задоволеннями насолоджується вона сама...» [64, с.17]. Такий суперечливий феномен розгортання суспільних комунікацій у тодішньому суспільстві.

На індивідуально-локальному рівні Робінзон як суспільна особистість у процесі своєї діяльності сприяє поступовому зростанню ступеня впливу на природу окремо взятого острова, призводячи до своєрідного розширення існуючих рамок географічного середовища шляхом накопичення у ньому штучних елементів та нових властивостей (земельні ресурси острова як основа для землеробства та придомного пасовищного тваринництва, виконання іншими частинами острова функцій мисливських угідь тощо). Завдяки праці поступово створюється «друга природа» речей і середовища, яка призначена для створення мінімальних комфортних умов проживання.

Необхідність такого перетворення географічного середовища під потреби життєдіяльності людини була настільки вкоріненою у суспільну та індивідуальну свідомість, що можливість позбавлення цього середовища властивостей та елементів штучної природи, створених працею попередніх поколінь, повернення сучасного суспільства у вихідні умови «дикої» природи позбавить його можливості подальшого існування та призведе до деградації.

Навіть у Робінзона це побоювання втрати цивілізованого стану проявлялося неодноразово, що ілюструється наступними роздумами: «Цілими годинами – цілими днями, можна сказати, - я у самих яскравих фарбах уявляв собі, що б я робив, якщо мені нічого не вдалося врятувати з корабля. Моєю єдиною їжею були б риба та черепахи. А оскільки пройшло чимало часу перш

ніж я знайшов черепах, то просто помер би від голоду. А якщо б не загинув, то жив би немов дикун» [66, с.123].

На наш погляд подібний варіант розвитку особистості усамітненого індивіда ґрунтується на особливостях його попереднього способу життя у суспільстві, загально-культурного рівня його як особистості. Ведення асоціального, по-суті паразитичного способу життя, складні процеси у психіці героя і мабуть відчуття провини, призвели до того, що він не зміг гідно перенести випробування і опустився до стану здичавіння.

У даному плані в питанні аналізу філософських аспектів взаємодії людини з природою ми вбачаємо також проблему комунікації, комунікації як з оточуючим середовищем, так і людини із самою собою, «внутрішньою комунікацією». Робінзону Д. Дефо вдалося налагодити такий конструктивний діалог, важливою складовою якого була релігійна свідомість героя роману, її розвиток і трансформація (у зв'язку з цим є тлумачення сюжету цього твору як алегоричного зображення біблійної притчі про блудного сина, а також певним відображенням біографії самого автора роману).

Отже, тематика взаємодії індивіда з природою у романі Д. Дефо по-суті займає одне з центральних місць, аналогічно до іншої важливої теми - змушнення та духовного становлення героя, де випробування і боротьба за виживання є складовими етапами цього процесу особистісного зростання. Тому пригоди Робінзона Крузо у його взаємовідносинах з тропічною природою виступають як уособлення життестійкості людини, її мужності, віри, волі та винахідливості, а відповідно і велич внеску Д. Дефо як автора художнього твору полягає у тому, «...що він показав звичайну людину протиборстві з природою та самим собою, його наполегливість, добру волю і кінцеву перемогу у цій боротьбі» [64, с.15]. Додамо, що перед нами людина певної епохи, яка була озброєна відповідними знаряддями праці, використовувала виробничий потенціал певного рівня розвитку продуктивних сил суспільства.

Таким чином, комунікативна діяльність людини економічної Нового часу здійснювалася в розрізі двох груп суб'єктів взаємодії: комунікативна взаємодія

з Надприродним та комунікативна взаємодія з іншими людьми, які становили для неї певний соціум. Така комунікація здійснювалася також через призму релігійного досвіду.

У плані соціально-філософських аспектів комунікативних процесів у духовній сфері атомізованої або усамітненої особистості важлива роль належить спілкуванню людини як з оточуючим середовищем, Надприродним, так і людини із самою собою, «внутрішньою комунікацією». На прикладі роману Д. Дефо ми бачимо вдаль налагодження такого конструктивного діалогу, важливою складовою якого була релігійна свідомість героя роману, її розвиток і трансформація, що відобразило процес його духовне становлення.

Тематика взаємодії індивіда з природою у романі Д. Дефо по-суті займає одне з центральних місць, аналогічно до іншої важливої теми - змужніння та духовного становлення героя, де випробування і боротьба за виживання є складовими етапами цього процесу особистісного зростання. Постійною сюжетною лінією твору є раціональна і творча праця, яка дозволила герою подолати перші труднощі життя на острові та створити собі прийнятні умови існування. На індивідуально-локальному рівні Робінзон як суспільна особистість у процесі своєї діяльності сприяє поступовому розширенню існуючих рамок географічного середовища шляхом накопичення у ньому штучних елементів та нових властивостей.

Взаємовідносини людини і природи відбуваються через посередництво соціальної організації суспільства. Основним процесом у такій взаємодії є праця. Зміст індивідуальної праці людини, знаходячись у загальному контексті суспільної праці епохи, характеризувався спрощеністю проблеми і протиріччя, втратою ними своєї гостроти через те, що персонаж роману здійснював діяльність виключно на одинці з природою. Це зумовило слабкість прояву рис «людини економічної, тобто індивідуальні риси праці мали свою специфіку і лише у трансформованій формі вміщували в себе ознаки суспільної праці епохи.

3.2. Удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства

Незважаючи на те, що на перший погляд толерантність досить далека від безпосередньої економічної діяльності і в суспільній свідомості на повсякденному рівні пов'язується швидше із духовною сферою, вона насправді важлива для економіки. Невипадково найрозвиненіші та успішні у економічному та соціальному відношенні країни виходять саме з толерантного ставлення. Толерантність, будучи основою ринкових відносин, також сприяє їх розвитку та найкращому використанню ресурсів виробництва. Так, зокрема, залучення найкращих фахівців із іноземних держав неможливе за інтолерантності в суспільстві.

А, як відомо, в умовах постіндустріального суспільства саме підбір кваліфікованих кадрів є одним із визначальних факторів успішності підприємства. Толерантність сьогодні є одним з факторів, що визначають якість життя іноземних фахівців у країнах, що їх запрошують. Саме толерантність дає людині впевненість у тому, що вона, працюючи в іноземній державі, зможе забезпечити для себе та своєї сім'ї комфортне існування, безпеку та гідний рівень життя. Без забезпечення підприємством зазначеного набору умов важко зацікавити переїздом по-справжньому якісного та ексклюзивного спеціаліста, що у результаті призводить до економічного відставання від розвинутих країн.

Крім того, толерантність як загальнокультурна цінність виявляє себе у сфері економіки у діалектиці традицій та інновацій, а також у довірі до бізнесу. Взаємодія політичної влади та бізнесу в рамках соціального та економічного партнерства відіграє сьогодні ключову роль у всіх розвинених країнах. Однак, така співпраця можлива лише при взаємній довірі, яка базується на толерантності один до одного і готовності йти на певні компроміси для розвитку спільних проектів. Толерантність та здатність почути потреби іншої сторони збільшують шанси на успішність конструктивного діалогу між сторонами.

Таке партнерство дозволяє сторонам краще пізнати одне одного і, як наслідок, здійснювати проекти, що підвищують рівень життя та знижують рівень ризику від їх реалізації. Це досягається завдяки тому, що рішення, що приймаються, підлягають всебічному обговоренню, – таким чином, кожен із суб'єктів відчуває свою частку відповідальності за прийняте рішення. Це ж покладає на суб'єктів та певні обов'язки за майбутнє проекту. Так, політична влада, реалізуючи проект, має забезпечити політико-правове поле для його функціонування, бізнес – підтримувати фінансування належним чином, а також виконувати інші прийняті на себе зобов'язання. Нарешті, самі громадяни, погоджуючись на запропоновані умови, беруть відповідальність використовувати дані їм повноваження у межах правового поля і порушуючи якийсь встановлений порядок.

Слід зазначити, що вагомий вплив на удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства чинять:

- внутрішні устремління та цінності, що визначають спрямованість активності людини – захопленість професією та своєю справою;
- усвідомлення важливості та потреби роботи;
- особистий розвиток та професійне зростання, почуття причетності;
- повага до поглядів та переконань ділового партнера;
- цікава робота.

Підвищення культури ведення ділових переговорів, удосконалення практичних навичок та умінь ділового та управлінського спілкування здійснюється за допомогою сучасних активних методів навчання та соціально-психологічного тренінгу, тайм-менеджменту та персонального менеджменту.

Необхідно також навчити працівників різним технологіям проведення ділових переговорів, наприклад:

- спосіб важливих переговорів, виходячи з суті справи, а не торгуватися з приводу того, на що може піти кожна зі сторін;
- метод «спільний аналіз проблеми»;

– метод «максимальне завищення початкового рівня», коли під час переговорів один із партнерів прагне якомога довше відстоювати цю крайню позицію;

– метод «розстановлення хибних акцентів у власній позиції»;

– методи «висування вимог в останню хвилину», «постановка партнера в безвихідну ситуацію», «ультимативні вимоги», «надання неправдивої інформації», «поступове підвищення складності питань, що обговорюються» та «поділ проблеми на окремі складові».

Комунікативна підготовка повинна ґрунтуватися на застосуванні традиційних методів та методів активного навчання, методів навчання на робочому місці, тренінгів та методів дистанційного навчання. Традиційні методи навчання (лекції, семінари, перегляд навчальних фільмів, самостійна робота з навчальними текстами, письмові завдання) корисні при передачі інформації про психологію людей, про методи та прийоми, які використовуються у спілкуванні.

Великі можливості для розвитку комунікативної компетентності закладено у методах активного навчання (групові дискусії, case-study – розбір практичних ситуацій, ділові та рольові ігри). Методи активного навчання дуже ефективні, оскільки дозволяють слухачам відпрацювати навички міжособистісного спілкування у типових робочих ситуаціях, отримати зворотний зв'язок, скоригувати свою поведінку та знаходити альтернативні способи вирішення проблем. До методів навчання на робочому місці відносять коучинг, наставництво, стажування та ротацію. Тренінги дають можливість підтримувати високу активність та увагу їх учасників, а також відпрацьовувати на практиці комунікативні вміння, обмінюватись досвідом у сфері бізнес-комунікацій під час обговорень.

Таким чином, збереження, переосмислення і трансляція толерантних та конструктивних цінностей сьогодні здатне покращити діловий клімат в Україні, створюючи середовище, орієнтоване на співпрацю та взаємовигідне партнерство. Постійно мінливі умови і обставини існування, що

трансформуються, вимагають відмови від жорстких вимог і детермінуючих соціальних утворень. Сьогодні – час більш гнучких та мінливих соціальних структур, і найважливішим завданням для сучасної людини є пристосування до нових умов та реалій.

Висновки до розділу III

Таким чином, комунікативна діяльність людини економічної Нового часу здійснювалася в розрізі двох груп суб'єктів взаємодії: комунікативна взаємодія з Надприродним та комунікативна взаємодія з іншими людьми, які становили для неї певний соціум. Така комунікація здійснювалася також через призму релігійного досвіду.

У плані соціально-філософських аспектів комунікативних процесів у духовній сфері атомізованої або усамітненої особистості важлива роль належить спілкуванню людини як з оточуючим середовищем, Надприродним, так і людини із самою собою, «внутрішньою комунікацією». На прикладі роману Д. Дефо ми бачимо вдале налагодження такого конструктивного діалогу, важливою складовою якого була релігійна свідомість героя роману, її розвиток і трансформація, що відобразило процес його духовне становлення.

Тематика взаємодії індивіда з природою у романі Д. Дефо по-суті займає одне з центральних місць, аналогічно до іншої важливої теми - змужніння та духовного становлення героя, де випробування і боротьба за виживання є складовими етапами цього процесу особистісного зростання. Постійною сюжетною лінією твору є раціональна і творча праця, яка дозволила герою подолати перші труднощі життя на острові та створити собі прийнятні умови існування. На індивідуально-локальному рівні Робінзон як суспільна особистість у процесі своєї діяльності сприяє поступовому розширенню існуючих рамок географічного середовища шляхом накопичення у ньому штучних елементів та нових властивостей.

Взаємовідносини людини і природи відбуваються через посередництво соціальної організації суспільства. Основним процесом у такій взаємодії є праця. Зміст індивідуальної праці людини, знаходячись у загальному контексті суспільної праці епохи, характеризувався спрощеністю проблеми і протиріччя, втратою ними своєї гостроти через те, що персонаж роману здійснював діяльність виключно на одинці з природою. Це зумовило слабкість прояву рис «людини економічної, тобто індивідуальні риси праці мали свою специфіку і лише у трансформованій формі вміщували в себе ознаки суспільної праці епохи.

Вагомий вплив на удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства чинять:

- внутрішні устремління та цінності, що визначають спрямованість активності людини – захопленість професією та своєю справою;
- усвідомлення важливості та потреби роботи;
- особистий розвиток та професійне зростання, почуття причетності;
- повага до поглядів та переконань ділового партнера;
- цікава робота.

Важливими є також підвищення культури ведення ділових переговорів, удосконалення практичних навичок та умінь ділового та управлінського спілкування.

ВИСНОВКИ

1. За результатами проведеного дослідження встановлено, що феномен «толерантність» знайшов відображення в філософських, соціологічних, психологічних, педагогічних дослідженнях. Філософські та соціологічні дослідження розглядають феномен «толерантність» як норму міжособистісних і міжгрупових відносин; загальнолюдську цінність, справжній моральний ідеал.

Психологічні теорії розглядають феномен «толерантність» з таких позицій: відношення понять «егоцентризм», «культуроцентризм» і «толерантність»; стійкість (терпимість, стійкість до конфліктів); самоактуалізація і виявлення особистістю своїх сутнісних людських якостей; підхід до визнання інших цінностей, поглядів, традицій та звичаїв як рівноправних; відчуття цінності іншої людини; партнерство у спілкуванні.

Сучасні педагогічні дослідження розглядають феномен «толерантність» як ціннісне ставлення до людей, до себе, що виявляється в доброзичливості, терпимому ставленні до інших людей. Аналіз наукових джерел дає змогу стверджувати, що в окресленні феномена «толерантність» присутній гуманістичний фундамент – його основу складає ціннісне ставлення до інших людей, до себе, до навколишнього середовища, що проявляється в гуманності, терпимості, доброзичливості, спроможності вступати в продуктивний діалог.

У підсумку з'ясовано, що толерантність – це передумова успішних суспільних відносин, яка не просто впливає на забезпечення миру та взаєморозуміння під час взаємодії людей, а забезпечує і гарантує повагу та ціннісне ставлення до усього відмінного.

2. Таким чином, питання толерантності в комунікації глибоко вивчаються у філософській та соціологічній науках, що дало змогу нам виокремити основні 4 підходи до цього питання: діалогічний, комунікативний, динамічний та прагматичний. Зокрема, толерантність розглядається як універсальна умова буття людини, умова успішного і ефективного діалогу, гарантія продуктивної взаємодії людей. Проаналізувавши численні погляди на категорію

«толерантність»», можемо дійти висновку, що аби запобігти конфліктним ситуаціям у суспільстві, необхідно на перше місце в суспільних відносинах поставити застосування толерантності, що призводить до єдності в різноманітті, знаходженні компромісів, поважного ставлення до інших, власної відповідальності.

Для того, щоб подолати шляхи суперечностей у суспільстві необхідно володіти повноцінним й розгорнутим комплексним уявленням про толерантність у структурі світоглядних цінностей і соціальних норм сучасного суспільства XXI ст. Толерантність справді виступає життєво важливою для всього сучасного суспільства.

3. Отже, нинішній етап розвитку інформаційного суспільства окреслюється фундаментальними змінами практично у усіх сферах життєдіяльності людини: економічній, соціальній, політичній, культурній. Усі вони проходять під значним впливом глобального інформаційного суспільства, яке визначає інформацію, знання та постійне самовдосконалення людини рушійними силами суспільного прогресу.

В умовах правильного застосування інформаційно-комунікаційні технології стають потужним засобом електронного залучення, економічного розвитку та демократизації суспільних процесів. Таким чином, інформаційне суспільство є новою фазою розвитку держав, основу якої складають інноваційно-інформаційні технології. Цей процес інформатизації не залишає жодну сферу соціальної активності: від буденного життя до міжнародних відносин та від сфер дозвілля до виробничих відносин.

Встановлено, що інформація стає важливою складовою ринкового механізму. До того ж, інформація виступає економічним ресурсом, чинником конкурентної боротьби, суспільним благом і товаром.

Таким чином, в умовах культури інформаційного суспільства ринок розглядається як механізм комунікативного зв'язку між економічними суб'єктами.

4. Встановлено, що новітнє суспільство, яке носить назву постіндустріальне, передбачає виникнення нової економіки, яка передбачає зміну парадигми людського розвитку, спрямованість на людину, на цінність її життя, про нові взаємовідносини, повернення до загальнолюдських цінностей, ідей довіри, гуманізму, толерантності та духовності.

Загалом, довіра в економічній сфері визначається як динаміка співпраці різних економічних суб'єктів в умовах їхньої впевненості в добросовісності один одного.

5. Комунікативна діяльність людини економічної Нового часу здійснювалася в розрізі двох груп суб'єктів взаємодії: комунікативна взаємодія з Надприродним та комунікативна взаємодія з іншими людьми, які становили для неї певний соціум. Така комунікація здійснювалася також через призму релігійного досвіду.

У плані соціально-філософських аспектів комунікативних процесів у духовній сфері атомізованої або усамітненої особистості важлива роль належить спілкуванню людини як з оточуючим середовищем, Надприродним, так і людини із самою собою, «внутрішньою комунікацією». На прикладі роману Д. Дефо ми бачимо вдале налагодження такого конструктивного діалогу, важливою складовою якого була релігійна свідомість героя роману, її розвиток і трансформація, що відобразило процес його духовне становлення.

Тематика взаємодії індивіда з природою у романі Д. Дефо по-суті займає одне з центральних місць, аналогічно до іншої важливої теми - змужніння та духовного становлення героя, де випробування і боротьба за виживання є складовими етапами цього процесу особистісного зростання. Постійною сюжетною лінією твору є раціональна і творча праця, яка дозволила герою подолати перші труднощі життя на острові та створити собі прийнятні умови існування. На індивідуально-локальному рівні Робінзон як суспільна особистість у процесі своєї діяльності сприяє поступовому розширенню існуючих рамок географічного середовища шляхом накопичення у ньому штучних елементів та нових властивостей.

Взаємовідносини людини і природи відбуваються через посередництво соціальної організації суспільства. Основним процесом у такій взаємодії є праця. Зміст індивідуальної праці людини, знаходячись у загальному контексті суспільної праці епохи, характеризувався спрощеністю проблеми і протиріччя, втратою ними своєї гостроти через те, що персонаж роману здійснював діяльність виключно на одинці з природою. Це зумовило слабкість прояву рис «людини економічної, тобто індивідуальні риси праці мали свою специфіку і лише у трансформованій формі вміщували в себе ознаки суспільної праці епохи.

б. Таким чином, вагомий вплив на удосконалення комунікативних засад толерантності в економічній сфері сучасного суспільства чинять:

- внутрішні устремління та цінності, що визначають спрямованість активності людини – захопленість професією та своєю справою;
- усвідомлення важливості та потреби роботи;
- особистий розвиток та професійне зростання, почуття причетності;
- повага до поглядів та переконань ділового партнера;
- цікава робота.

Важливими є також підвищення культури ведення ділових переговорів, удосконалення практичних навичок та умінь ділового та управлінського спілкування.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамян А. К. Толерантность как социальное значение // Вестник Таганрозького института имени А. П. Чехова. – Вып. 2. – Таганрог, 2009. – С. 3–2.
2. Асмолов А. Г. Толерантность от утопии к реальности. На пути к толерантному сознанию / А. Г. Асмолов. – Под ред А. Г. Асмолова. – М.: Смысл, 2000. – 255 с.
3. Балл Г. О. Орієнтири сучасного гуманізму (в суспільній, освітній, психологічних сферах) / Г. О. Балл. – Київ: Видавець Олег Зень, 2007. – 172 с.
4. Баранов Г. С. Рынок и этика: к проблеме интерактивности рыночно-этического и этического сознания. / Г. С. Баранов. – Кемерово: Кузбассвуиздат, 2001. – 183 с.
5. Бахтин М. М. Эстетика словесного творчества / М. М. Бахтин. – М.: Художественная литература, 1979. – 412 с.
6. Библер В. С. От наукоучения – к логике культуры: Два философских введения в двадцать первый век / В. С. Библер. – М.: Политиздат, 1990. – 413 с.
7. Безюлева Г. В., Шеламова Г. М. Толерантность: взгляд – поиск – решение / Г. В. Безюлева, Г. М. Шеламова. – Москва: Вербум, 2003. – 168 с.
8. Бойко В. В. Энергия эмоций в общении: взгляд на себя и других / В. В. Бойко. – М.: «Филин», 1996. – 472 с.
9. Бойко В. В. Коммуникативная толерантность: методическое пособие. / В. В. Бойко. – СПб.: СПбМАПО, 1998. – 24 с.
10. Бондырева С. К., Колесова Д. В. Толерантность. Введение в проблему / С. К. Бондырева, Д. В. Колесова. – Москва-Воронеж, 2003. – 273 с.
11. Бордель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV-XVIII ст. / Ф. Бордель. – У 3-х т. Том 3. Час світу / Пер. з фр. К.: Основи, 1998. – 631 с.
12. Бубер М. Я и Ты / М. Бубер. – Пер. с нем. Ю. Терентьева, Н. Файнгольда. М.: Высшая школа, 1993. – 175 с.

13. Бунина В. Г. Кросс-культурный менеджмент и межкультурная коммуникация: учебное пособие / В. Г. Бунина. – М.: ГУУ, 2008. – 128 с.
14. Бурмистрова Т. Ю., Дмитриев О. А. Дружбою сплоченные: Культура межнационального общения в СССР / Т. Ю. Бурмистрова, О. А. Дмитриев. – М.: Мысль, 1986. – 252 с.
15. Бутенко Н. Ю. Комунікативні процеси у навчанні: підручник / Н. Ю. Бутенко. – Київ: КНЕУ, 2004. – 383 с.
16. Гейлбронер Р., Тароу Л. Економіка для всіх / Р. Гейлбронер, Л. Тароу. – Пер. з англ. – Львів: Просвіта, 1995. – 215 с.
17. Гладуш Г. В. Формування толерантності як основи позитивних Міжособистісних стосунків у підлітковому в толерантність як основа позитивних міжособистісних стосунків в підлітковий вік. Проблеми сучасної психології / Г. В. Гладуш. – 2011. Т.12. – С. 241–249.
18. Грайс Г. П. Логика и речевое общение. Новое в зарубежной лингвистике / Г. П. Грайс. – Вып. XVI. М., 1985. С. 52–59.
19. Гребенец Е. С. Формирование коммуникативной толерантности у старшеклассников во внеучебной деятельности: дис. канд. пед. наук. Москва, 2013. – 173 с.
20. Гришук В. М. Формирование коммуникативной толерантности у студентов гуманитарных специальностей в вузе: дис. канд. пед. наук. / В. М. Гришук. – Киров, 2005. 228 с.
21. Декларація принципів толерантності ЮНЕСКО: Міжнародний документ від 16.11.1995. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_503
22. Загорський В. С. Концептуальні основи формування системи управління сталим розвитком еколого-економічних систем / В. С. Загорський. – монографія. Львів.: ЛРІДУ НАДУ, 2018. – 336 с.
23. Зарицька В. В., Лапа В. М. Структура комунікативної толерантності: аналіз наукових підходів // Молодий вчений. – №2. – 2017. – С. 77-81
21. Захарчук Н. В. Філософсько-соціологічний аспект категорії «толерантність» та її роль у міжкультурній комунікації // Вісник Національного

технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць – Вип. 3. – 2012. – С. 23-28

22. Захарчук Н. В. Проблема культури та міжкультурної комунікації у філософсько-соціологічному аспекті // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут»: Філософія. Психологія. Педагогіка: Зб. наук. праць. – Вип. 3 (24). – 2008 С. 174–178.

23. Зінченко А.В. Сутність феномена «комунікативна толерантність» у психолого-педагогічній літературі // Вісник Черкаського університету. Серія «Педагогічні науки». – Вип. 8. 2018. – С. 73-78.

24. Зиновьева Н. Б. Информационная культура личности. Введение в курс: учеб. Пособ / Н. Б. Зиновьева. – Краснодар, 1996. – 136 с.

25. Єфименко Л. М. Виховання комунікативної толерантності майбутніх педагогів / Л. М. Єфименко. – Теорія та методика навчання та виховання. – 2018. – С. 115-123.

26. Каган М. С. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений / М. С. Каган. – М.: Политиздат, 1998. – 315 с.

27. Канішевська Л. Аналіз феномена «толерантність» в гуманітарних науках // Актуальні питання гуманітарних наук. – Вип 28. том 2. – 2020. – С. 132-136.

28. Канішевська Л. В., Сухопара І. Г. Формування толерантності в молодших школярів у позааурочній діяльності: теорія і практика / Л. В. Канішевська, І. Г Сухопара. – монографія. – Київ: Компринт, 2017. – 405 с.

29. Клепцова О. Ю. Психология и педагогика толерантности / О. Ю. Клепцова. – учеб. пособ. для слушателей системы доп. проф. пед. образования М.: Академический Проект, 2004. – 176 с.

30. Колот С. А. Толерантність і психологічна безпечність. Толерантність і психологічна безпека особистості // Наука та освіта – новий вимір. Педагогіка і Психологія. – Вип. 60. – 2017. – С. 69–71.

31. Лекторский В. А. О толерантности // Философские науки. – № 3–4. – М., 1997. – С. 14–18.
32. Ломов Б. Ф. Психические процессы и общение / Б.Ф. Ломов. – М., 1975. – 151 с.
33. Метеленко Н. Г. Складові концепції підприємництва та принципи сучасної ринкової системи // Інвестиції: практика та досвід. – № 9 . – 2009. – С. 21-24
34. Москалець В. П. Феномен толерантності у форматі сучасного економічного життя / В. П. Москалець, О. Б. Самохвалов. // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. - 2011. - Вип. 5. - Режим доступу: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Vnadps_2011_5_39.
35. Новаківський І. І., Висоцький А. Л. Еволюція зміни комунікаційного середовища підприємств в контексті сучасних концепцій розвитку економіки. Проблеми формування та реалізації конкурентної політики: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: Ліга-Прес, 2017. – 172 с.
36. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин: навчально-методичний посібник / Р. І. Олексенко. – Мелітополь: ФОП Однорог Т. В. – 2019. – 311 с.
37. Панасенко Є. Формування комунікативної толерантності у великих практичних психологів: теоретико-прикладний аспект. Розвиток майбутнього практичного психолога комунікативна толерантність: теоретико-прикладний аспект // Професіоналізм педагога: теоретичні й методичні аспекти. – № 10. – 2019. – С. 127–140.
38. Пономаренко Н. Ш., Фінагіна О. В. Особливості розвитку інформаційного ринку / Н. Ш. Пономаренко, О. В. Фінагіна. – Монографія. Ін-т економіко-правових досліджень НАН України. Донецьк: ТОВ “Юго-Восток, ЛТД”, 2005. – 217 с.
39. Потєбня А. А. Мысль и язык / А. А. Потєбня. –М.: Лабиринт, 1999. – 300 с.

40. Проблеми формування та реалізації конкурентної політики: Матеріали V міжнародної науково-практичної конференції. – Львів: Ліга-Прес, 2017. – 172 с.
41. Рівчаченко О. А. Психологічне забезпечення формування комунікативної толерантності в роботі в Національній поліції України. Психологічний супровід формування комунікативної толерантності працівників Національної поліції України //Юридична психологія. – Вип. 23. – 2018. – С. 136–144.
42. Сафьянов В. И. Этика общения / В. И. Сафьянов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
43. Скопненко О. І., Цимбалюк Т. В. Словник іншомовних слів / О. І. Скопненко, Т. В. Цимбалюк. – К.: Довіра, 2006. – 789 с.
44. Современная и западная социология: словарь / сост. Ю. Н. Давыдов, А. Ф. Филиппов. Москва: Политиздат, 1990. – 432 с.
45. Соснін О. В., Михненко А. М., Литвинова Л. В. Комунікативна парадигма суспільного розвитку / О. В. Соснін, А. М. Михненко, Л. В. Литвинова. – Навч. посіб. К.: НАДУ. – 2011. – 220 с.
46. Степанов В. Ю. Інформаційна культура сучасного інформаційного суспільства // Вісник ХДАК. –Вип. 27. – 2009. – С. 91-97.
47. Толерантность и коммуникация: Коллективная монография / Под ред. Г. И. Петровой. – Томск: Дельтаплан, 2002. – 178 с.
48. Хабермас Ю. Моральное сознание и коммуникативное действие / Ю. Хабермас. – СПб.: Наука, 2000. – 380 с.
49. Хайдеггер М. Бытие и время / М. Хайдеггер. – М.: Ad Marginem, 1997. – 452 с.
50. Ханас У. Я. Толерантність як чинник формування ціннісних систем у процесах кроскультурної комунікації // Грані. –№ 3. – 2015. – С. 98-102.
51. Чуйко Г. В., Чаплак Я.В. Толерантність у житті людини і суспільства // Психологічний журнал. – Вип. 6. – 2020. – С. 29-42.

52. Шинкарук В. І. Філософський енциклопедичний словник. Київ: Абрис. – 642 с.

53. Якобсон П. М. Общение людей как социально-психологическая проблема / П. М. Якобсон. – М., 1973. – 683 с.

54. Яланська С. П. Психологічні аспекти розвитку толерантності особистості в освітньому середовищі розвитку індивідуальної толерантності. // Психологія особистості. – Вип. 7. – 2016. – С. 100–109.

55. Ясперс К. Всемирная история философии / К. Ясперс. – Введение. СПб.: Наука, 2000. – 272 с.

56. Дротянко Л. Г. Міжкультурна комунікація і толерантність перед лицем глобальних загроз // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. пр. – Вип. 1 (31). – К.: НАУ, 2020. – С. 15-21. <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/issue/view/783>

57. Дротянко Л. Г. Комунікації в соціальних мережах і феномен мультикультуралізму // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія: Зб. наук. пр. – Вип. 1 (29). – К.: НАУ, 2019. – С. 16-21. <https://jrn1.nau.edu.ua/index.php/VisnikPK/issue/view/725>

58. Дротянко Л. Г., Абисова М.А., Пода Т. А., Орденов С. С. Філософія діалогу в комунікативних практиках інформаційного суспільства // Соціальні комунікації інформаційного суспільства: теоретичні та прикладні аспекти / Під заг. ред. А. Г. Гудманяна, С. М. Ягодзінського. – К.: Талком, 2020. – К.: Талком, 2020. – С. 8-27. DOI: 10.18372/42478. <http://er.nau.edu.ua/handle/NAU/42478>

59. Панков Д. В., Сідоркіна О. М. Гуманізація комунікативних принципів ринкової економіки як прояв толерантності // Матеріали науково-практичної міжуніверситетської конференції «Особливості комунікативних процесів у соціальних практиках глобалізованого світу». – К.: НАУ, 2021. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/9112>

60. Скиба О. П., Скиба І. П., Сідоркіна О. М., Шоріна Т. Г. Наукова комунікація в умовах інформатизації суспільства // Соціальні комунікації інформаційного суспільства: теоретичні та прикладні аспекти / Під заг. ред.

А.Г. Гудманяна, С.М. Ягодзінського. – К.: Талком, 2020. – К.: Талком, 2020. – С. 243-258. DOI: 10.18372/42478. <https://er.nau.edu.ua/handle/NAU/42486>

61. Sidorkina O., Skyba O., Sukhova N., Poda T. Environmental issues resulting from scientific and technical progress // International science conference «Innovative Technologies in Environmental Science Education» ((ITESE-2019) Divnomorskoe village, Russian Federation, September 9-14, 2019). E3S Web of Conferences. Volume 135 (2019). – Article Number: 03074. <https://doi.org/10.1051/e3sconf/201913503074>

62. Sidorkina, O., Poda, T., Skyba, O., Chenbai, N., Skyba, I. Internet communications in the information age: Socio-cultural and environmental context // E3S Web of Conferences. VOL 258 (2021). <https://doi.org/10.1051/e3sconf/202125807051>

63. Аникин А.В. Юность науки. Жизнь и идеи мыслителей-экономистов до Маркса / А.В. Аникин. – М.: Политиздат, 1971. – 382 с.

64. Атарова К. Н. Секреты простоты. – В кн.: Робинзон Крузо: (Роман) / Сост., вступ. ст., коммент. К. Атаровой. – М.: Высш. шк., 1990. – 543 с. – (Библиока студента словесника).

65. Беседин Н. В. Философско-исторический опыт осмысления природы / Н. В. Беседин // Труды СГУ. Выпуск 35. Харьковский гуманитарно-технический институт (представительство СГУ на Украине). Проблемы гуманитарных наук. – М., 2001. – С.58-69.

66. Дефо Д. Приключения Робинзона Крузо. Роман / Д. Дефо // Пер. с англ. М. Шишмаревой. – М. : Камея, 1992. – 288 с.

67. Дротянко Л. Г. Інформаційний простір і діалог культур в інтер'єрі ХХІ століття / Л. Г. Дротянко // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – 2011. – № 1 (13). – С.5-8.

68. Маркс К. Введение (из экономических рукописей 1857-1858 годов) / К. Маркс // Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. Издание 2-е. – М.: Государственное издательство политической литературы, 1958. – Т. 12. – С. 709-738.

69. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Тои первый. Книга I: Процесс производства капитала / К. Маркс, Ф.Энгельс. Сочинения. Издание 2-е. – М.: М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. – Т. 23. – 908 с.

70. Маркс К. Экономическо-философские рукописи / К. Маркс, Ф. Энгельс. Сочинения. Издание 2-е. - М.: Государственное издательство политической литературы, 1974. – Т. 42. – С. 41-174.

71. Ороховська Л. А. Сутнісний вимір соціальної людини / Л.А. Ороховська // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. – 2010. – № 2 (12). – С. 54-58.

72. Сідоркіна О. М. Самотність у комунікативному процесі сучасної людини / О. М. Сідоркіна // Вісник Національного авіаційного університету. Серія: Філософія. Культурологія. - 2020. - № 1 (31). - С. 93-96.

73. Спиркин А.Г. Основы философии: Учеб. пособие для вузов / А.Г. Спиркин. – М.: Политиздат, 1988. – 592 с.

74. Фейербах Л. Эвдемонизм / Л. Фейербах // Л. Фейербах. Сочинения: В 2-х т. Т. 1. Пер. с нем. / Ин-т философии. – М.: Наука, 1995. – С. 427-475.

75. Философия. Основные идеи и принципы: Популярный очерк / А. И. Ракитов, В. М. Богуславский, В. Е. Чертихин, Г. И. Эзрин. – М.: Политиздат, 1985. – 368 с.